

<https://doi.org/10.4467/2543733XSSB.25.005.22502>

PIOTR MIKIETYŃSKI

Uniwersytet Jagielloński

 <https://orcid.org/0000-0001-6622-8348>

Reichstag w III Rzeszy (1933–1945) – symbol upadku niemieckiego systemu demokracji parlamentarnej

Abstrakt

1 lutego 1933 r. doszło do przedterminowego rozwiązania przez prezydenta Paula von Hindenburga Reichstagu VII kadencji. Stało się to pod wyraźną presją Adolfa Hitlera, dążącego do uzyskania upragnionej większości konstytucyjnej. Kanclerz Rzeszy przedstawił swoje cele polityczne w swoim przemówieniu, wygłoszonym 10 lutego 1933 r. w berlińskim Sportpalast. Wystąpieniem tym zainaugurował również oficjalnie kampanię wyborczą NSDAP. Szef niemieckiego rządu zaatakował w ostrych słowach system polityczny Republiki Weimarskiej.

Niecały tydzień przed wyborami doszło do wydarzenia, które miało stanowić symboliczne pożegnanie Niemiec z systemem demokratycznym. 27 lutego 1933 r. po godz. 21.00 w płomieniach stanął gmach Reichstagu. Następnego dnia prezydent Rzeszy zdecydował się na skorzystanie z zapisu art. 48 konstytucji o „stanach nadzwyczajnych”, składając podpis pod dekretem „O ochronie narodu i państwa” (*Verordnung zum Schutz von Volk und Staat*) i „Rozporządzeniem Prezydenta Rzeszy przeciwko zdradzie narodu niemieckiego i przygotowaniu zdrady głównej” (*Die Verordnung des Reichspräsidenten gegen Verrat am Deutschen Volke und hochverräterische Umtriebe*). Decyzja głowy państwa o „zawieszeniu praw obywatelskich” stworzyła podstawę do dalszego demontażu niemieckiej demokracji.

Ostateczne pożegnanie Niemiec z systemem demokracji parlamentarnej nastąpiło wraz z uchwaleniem 24 marca 1933 r. ustawy o specjalnych pełnomocnictwach. Jej najpoważniejsze następstwa prawne wynikały z faktu dopuszczenia możliwości stanowienia przez rząd ustaw z pominięciem konstytucji. Do tego typu kwestii zaliczone zostały decyzje dotyczące się spraw budżetowych. Trudno się nie zgodzić z ówczesnym stwierdzeniem Hitlera na zakończenie debaty nad ustawą: „Dajcie mi cztery lata a nie poznać Niemiec”.

Uzyskanie przez NSDAP hegemonistycznej dominującej pozycji w Niemczech nie oznaczało bynajmniej końca działalności Reichstagu. Odtąd, miał się on jednak stać się instytucją czysto fasadową.

Począwszy od listopada 1933 r. wszystkie kolejne wybory parlamentarne miały wyłącznie kadłubowy charakter. Obywatele Rzeszy mogli oddawać swoje głosy wyłącznie na jedną listę NSDAP. Wszystkie pozostałe partie polityczne zostały zdelegalizowane. Aż do swojego ostatniego posiedzenia w kwietniu 1942 r. Reichstag służył Hitlerowi wyłącznie do wygłaszania kolejnych przemówień, przepelnionych narodowosocjalistycznymi sloganami propagandowymi.

Słowa kluczowe: Niemcy, III Rzesza, demokracja, Reichstag

**Reichstag in the Third Reich (1933–1945) –
Symbol of the fall of the German Parliamentary Democracy System**

Abstract

On February 1, 1933, President Paul von Hindenburg prematurely dissolved the 7th Reichstag. This event took place under clear pressure from Adolf Hitler, who was striving to achieve the desired constitutional majority. The Reich Chancellor outlined his political goals in a speech delivered on February 10, 1933, at the Sportpalast in Berlin. With this speech, Hitler also officially launched the NSDAP election campaign. The head of the German government harshly attacked the political system of the Weimar Republic. Less than a week before the elections, an event took place that was intended to symbolically bid Germany farewell to the democratic system. On February 27, 1933, after 9:00 PM, the Reichstag building burst into flames. The following day, the Reich President decided to invoke Article 13 of the Constitution. 48 of the Constitution on „states of emergency” by signing the decree „For the Protection of the Nation and the State” (Verordnung zum Schutz von Volk und Staat) and the „Order of the Reich President against Treason against the German Nation and the Preparation of Major Treason” (Die Verordnung des Reichspräsidenten gegen Verrat am Deutschen Volke und hochverräterische Umtriebe). The head of state’s decision to „suspend civil rights” created the basis for the further dismantling of German democracy. Germany’s final farewell to the system of parliamentary democracy came with the adoption of the Special Powers of Attorney Act on March 24, 1933. Its most serious legal consequences stemmed from the fact that it allowed the government to pass laws without the constitution. Decisions concerning budgetary matters were included among these matters. It’s hard to disagree with Hitler’s statement at the end of the debate on the bill: „Give me four years and you won’t recognize Germany.” The NSDAP’s achievement of a hegemonic dominant position in Germany did not mean the end of the Reichstag’s activities. From then on, however, it was to become a purely façade institution. Starting in November 1933, all subsequent parliamentary elections were purely rump elections. Reich citizens could only cast their votes for the single NSDAP list. All other political parties were banned. Until its final session in April 1942, the Reichstag served Hitler solely as a platform for delivering speeches replete with National Socialist propaganda slogans.

Keywords: Germany, Third Reich, democracy, Reichstag

Powierzenie Adolfowi Hitlerowi w dniu 30 stycznia 1933 r. stanowiska kanclerza Rzeszy przez prezydenta Paula von Hindenburga zapoczątkowało proces zmian ustrojowych, które miały przekształcić Niemcy w państwo totalitarne. Jedną z instytucji, których zakres kompetencji uległ drastycznemu ograniczeniu, stał się Reichstag. W okresie III Rzeszy przybrał on wręcz postać organu fasadowego, zwłaszcza w realiach monopartyjnego systemu politycznego. Ewolucja ustrojowa Niemiec, ograniczająca rolę parlamentu, miała charakter stopniowy. Najostrzejszą fazę osiągnęła w 1930 r. Reichstag został wówczas w praktyce pozbawiony wpływu na proces zarówno tworzenia gabinetów rządowych, jak i stanowienia prawa. Ostateczna katastrofa nastąpiła jednak z chwilą przejścia pełni władzy w Niemczech przez NSDAP.

W niniejszym artykule autor próbuje się zmierzyć z kolejnymi etapami demontażu niemieckiego parlamentaryzmu w okresie III Rzeszy.

Uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe¹ konstytucja weimarska z 11 sierpnia 1919 r. stworzyła podwaliny pod system demokracji parlamentarnej. Jego początki przypadły na okres funkcjonowania krótkotrwałej koalicji: Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD), Niemieckiej Partii Demokratycznej (DDP) i katolickiej Partii Centrum. W pierwszych powojennych wyborach (18 stycznia 1919) uzyskała ona 76,1% głosów. Znacznie słabszy wynik (14,7%) osiągnęła koalicja Niemiecko-Narodowej Partii Ludowej (DNVP) i Niemieckiej Partii Ludowej (DVP)². Swoistą przeciwwagą dla wzmocnionego kompetencyjnie parlamentu stanowił prezydent Rzeszy. Głowa państwa otrzymała bowiem zarówno prawo mianowania (po uprzednim uzyskaniu wotum zaufania w parlamencie) kanclerza Rzeszy, jak i możliwość rozwiązania parlamentu i ogłoszenia kolejnych wyborów, prawo ogłaszania stanu zagrożenia (art. 48) i uprawnienia w zakresie wydawania rozporządzeń z mocą ustawy i użycia wojska przeciwko krajom związkowym³.

W koncepcji „ojców założycieli” nowej niemieckiej republikańskiej państwowości relacja taka miała służyć zachowaniu równowagi (*die Balanzierung*) między władzą ustawodawczą a wykonawczą⁴. W bardzo szybkim jednak czasie zasada ta została wystawiona na poważną próbę. Główną słabością systemu parlamentarnego Republiki Weimarskiej okazało się rozbitcie niemieckiej sceny politycznej i postępująca polaryzacja nastrojów społecznych. Z pewnością umocnieniu autorytetu Reichstagu nie mogły służyć częste zmiany gabinetów rządowych i swoista tradycja przedterminowych wyborów do Reichstagu.

W tej trudnej sytuacji, znaczącą pozycję w państwie musiał uzyskać prezydent Rzeszy. Od 1925 r.⁵ głową państwa był feldmarsz. Paul von Beneckendorff von Hindenburg. Mimo wielkich nadziei pokładanych w nim przez środowiska konserwatywne starał się postępować z dalece posuniętą powściągliwością polityczną.

Sytuacja uległa zasadniczej zmianie w 1930 r. Prezydent Rzeszy umiejętnie wykorzystał kryzys w rządzie Hermanna Müllera⁶, powołując 28 marca 1930 r. na stanowisko

¹ Zostało wylonione w następstwie wyborów z 19 stycznia 1919 r. Jego pierwsze posiedzenie odbyło się 6 lutego 1919 w budynku Hoftheater (obecnie: Deutsche Nationaltheater und Staatskapelle) w Weimarze.

² Eberhard Jäckel, *Panowanie Hitlera. Spełnienie światopoglądu*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989, s. 13

³ E. Jäckel, op. cit., s. 14; Edward Jędrzejewski, *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1933–1945. Studium polityczno-prawne*, Wrocław 1974, s. 12–14.

⁴ E. Jędrzejewski, op. cit., s. 12; Carl Schmitt, *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*, München 1926, s. 50.

⁵ 29 marca/26 kwietnia 1925 r. odbyły się pierwsze powszechne wybory prezydenckie. W II turze zwycięstwo odniósł kandydat ugrupowań konserwatywnych i nacjonalistycznych feldmarsz. Paul von Hindenburg.

⁶ Hermann Müller (1876–1931), niemiecki polityk i działacz związkowy. Od 1893 członek SPD i „wolnych związków zawodowych”. 1899–1906 redaktor socjaldemokratycznej gazety „Görlitzer Volkswacht”. 1903–1906 radny miejski w Görlitz. Od 1906 sekretarz SPD. 1916–1918 poseł do Reichstagu. 2–19 czerwca 1917 uczestnik konferencji pokojowej w Sztokholmie. Od 11 listopada do 21 grudnia 1918 członek Komitetu Wykonawczego Rady Robotniczo-Zołnierskiej w Berlinie i Centralnej Rady Niemieckiej Republiki Socjalistycznej. 1919–1920 poseł do Zgromadzenia Narodowego w Weimarze. Od 1919 do 1928 był jednym z przewodniczących SPD. Od 21 czerwca 1919 do 26 marca 1920 minister spraw zagranicznych (m.in. podczas paryskiej konferencji pokojowej). Od 27 marca do 6 czerwca 1920 kanclerz Rzeszy. Od 1920 ponownie poseł do Reichstagu. W okresie 1920–1928 przewodniczący frakcji parlamentarnej SPD. Od 28 czerwca 1928 do 27 marca 1930 ponownie kanclerz Rzeszy (koalicja SPD-DVP). Podał się do dymisji w następstwie braku porozumienia z koalicjantem w sprawie systemu ubezpieczeń dla bezrobotnych.

kanclerza Rzeszy Heinricha Brüninga⁷. Nowy gabinet miał charakter mniejszościowy, z całkowitym pominięciem obecnych w Reichstagu frakcji parlamentarnych. Von Hindenburg skorzystał z możliwości, jakie zapewniał mu art. 48 ust. 2 konstytucji. Według niego, prezydent Rzeszy „mógł wydawać zarządzenia niezbędne do przywrócenia bezpieczeństwa i porządku publicznego”⁸. Stanowiło to jednoznaczne ograniczenie kompetencji niemieckiego parlamentu, gdyż rozporządzenia odnoszące się do art. 48 nie wymagały zgody Reichstagu. Kolejnym niebezpiecznym zapisem konstytucyjnym był art. 25. Na jego podstawie, prezydent Rzeszy mógł rozwiązać parlament, zaś przedterminowe nowe wybory miały się odbyć w ciągu 60 dni. W tym czasie urzędujący kanclerz mógł nadal w nieskrępowany sposób wypełniać swoje obowiązki. Wynikało to z zapisu konstytucyjnego wskazującego, że w okresie między rozwiązaniem starego parlamentu a ukonstytuowaniem się izby nowej kadencji nadal mogły być wydawane rozporządzenia wynikające z art. 48, i to bez możliwości ich zniesienia⁹.

W następstwie kolejnego kryzysu, 14 września 1930 r. odbyły się przedterminowe wybory parlamentarne. Ich zwycięzcą była Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (SPD), uzyskując 24,53% głosów (o ponad 5 punktów procentowych mniej niż w 1928 r.) i 143 mandatów. Na drugim miejscu znalazła się jednak Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP) z 18,25%. Poparcie społeczne dla tego ugrupowania uległo wzrostowi aż o 15,6 punktów procentowych w porównaniu do wyniku osiągniętego w 1928 r. Narodowi socjaliści obsadzili teraz 107 miejsc w Reichstagu. Tym samym zwiększyli swój stan posiadania aż o 95 mandatów.

Wyniki wyborów parlamentarnych z 1930 r. doprowadziły do ostatecznego załamania się dotychczasowego systemu, opartego na dominacji dwóch partii: SPD i Centrum. Mimo utraty większości przy władzy aż do 30 maja 1932 r. pozostał rząd kanclerza Heinricha Brüninga (Centrum)¹⁰. Stało się tak za sprawą uzyskania poparcia ze strony prezydenta von Hindenburga.

Niemожność wyłonienia stabilnej większości parlamentarnej sprawiła, iż od 1930 r. rzeczywista władza zaczęła przesuwac się w ręce oligarchicznego środowiska konserwatywnych polityków skupionych wokół Urzędu Prezydenckiego i dowództwa Reichswehry. System polityczny Republiki Weimarskiej zaczynał coraz wyraźniej ewoluować w kierunku autorytaryzmu, opartego na uznaniu prezydenta za faktycznego „zwierzchnika” narodu w miejsce rozbitego politycznie parlamentu¹¹. Szczególnie uwi-

⁷ Heinrich Brüning (1885–1970), niemiecki polityk, prawnik, filozof i filolog. W latach 1920–1930 przewodniczący Niemieckiej Federacji Związków Zawodowych (DGB). Od 1924 do 1933 poseł Partii Centrum do Reichstagu. Od maja 1928 do lipca 1929 poseł do pruskiego Landtagu. Od 1929 do 1933 przewodniczący frakcji parlamentarnej Centrum w Reichstagu. Od 30 marca 1930 do 30 maja 1932 kanclerz Rzeszy. W marcu 1931 przedstawił projekt unii celnej z Austrią. Podał się do dymisji w następstwie utraty poparcia ze strony prezydenta von Hindenburga. Od 5 maja do 5 lipca 1933 przewodniczący Partii Centrum. Od maja 1934 na emigracji. W latach 1951–1953 wykładowca z zakresu nauk politycznych w uniwersytecie w Kolonii.

⁸ E. Jędrzejewski, op. cit., 13; Natalia Maria Tończyk, *Konstytucja Republiki Weimarskiej z 11 sierpnia 1919 roku jako demokratyczna podstawa prawna totalitarnego państwa*, „Studia Iuridica Toruniensia”, t. XIV (2014), s. 383.

⁹ E. Jäckel, op. cit., s. 21.

¹⁰ Volker Ullrich, *Hitler. Narodziny zła 1889–1939*, Warszawa 2015, s. 401–402.

¹¹ Walther Hubatsch, *Hindenburg und der Staat*, Göttingen 1966, s. 2; Horst Michael, Karl Lohmann, *Der Reichspräsident ist der Obrigkeit! Ein Mahnruf an die evangelische Kirche*, Hamburg 1932, s. 14.

doczniło się to podczas niepełnej drugiej kadencji prezydenta von Hindenburga (1932–1934). Już w 1932 r. rozpoczął się proces „ujednoczenia rządów krajowych”. Pierwszym celem stały się Prusy, największy kraj niemiecki. Potrzebując wsparcia politycznego ze strony NSDAP, stojący na czele „rządu koncentracji narodowej”¹² kanclerz Franz von Papen¹³ podjął działania wymierzone bezpośrednio w socjaldemokratyczne władze największego z krajów niemieckich. Tym samym kontynuował swoje poczynania z roku poprzedniego. Wówczas jednak nie zdołał doprowadzić do rozwiązania pruskiego parlamentu w drodze „inicjatywy ludowej”. Starał się postępować w duchu sloganu środowisk konserwatywnych „Kto posiada Prusy – posiada Rzeszę”¹⁴. 24 kwietnia 1932 r. odbyły się wybory do pruskiego Landtagu. Przyniosły one zwycięstwo NSDAP, która uzyskała ponad 36 % głosów. SPD premiera Ottona Brauna uzyskała ponad 21%¹⁵. Czymś oczywistym stało się, iż uzyskanie większości zarówno przez NSDAP, jak i SPD będzie niezwykle trudne.

Po trzymiesięcznych przepychankach politycznych 8 lipca 1932 r. na swoim ostatnim posiedzeniu zebrał się pruski Landtag. Zmierzająca otwarcie do konfrontacji frakcja NSDAP opuściła salę posiedzeń (wraz z przewodniczącym Hannsem Kerrlem¹⁶). Stworzyło to kanclerzowi von Papenowi dogodną sytuację. 20 lipca zdecydował się na rozwiązanie pruskiego rządu¹⁷, obejmując równocześnie stanowisko komisarza Rzeszy w największym niemieckim kraju związkowym. Niewiele dała interwencja Trybunału Stanu. Jego orzeczenie z 25 października 1932 roku, uznające rozwiązanie rządu pruskiego za pozbawione podstaw, zostało jednak całkowicie zlekceważone przez von Pa-

¹² W odniesieniu do gabinetu kanclerza Franza von Papena używano kilku popularnych określeń: „rząd koncentracji narodowej”, „gabinet junkrów” czy „gabinet baronów”. Wynikało to z jednoznacznie konserwatywnego składu rządu. Więcej na ten temat: Karol Grünberg, *Adolf Hitler. Biografia Führera*, Warszawa 1989, s. 99.

¹³ Franz von Papen (1879–1969), niemiecki polityk i dyplomata. 1913–1916 attaché wojskowy w Waszyngtonie. 1916–1918 przedstawiciel niemieckiego sztabu generalnego przy armii osmańskiej na Bliskim Wschodzie. 1921–1932 jeden z czołowych polityków Partii Centrum. 1 czerwca – 3 grudnia 1932 kanclerz Rzeszy, zaś 20 lipca – 3 grudnia 1932 komisarz Rzeszy dla Prus. W okresie od grudnia 1932 do stycznia 1933 był mediatorem w rozmowach politycznych von Hindenburg – Hitler. 30 stycznia 1933 – 1 lipca 1934 wicekanclerz w rządzie Hitlera. Ustąpił z rządu po „nocy długich noży”. Od sierpnia 1934 do marca 1938 poseł (a następnie ambasador w Austrii), zaś od kwietnia 1939 do sierpnia 1944 w Turcji. 1945–1946 jeden z oskarżonych w procesie norymberskim (uniewinniony). W 1947 komisja denazyfikacyjna skazała go jednak na 8 lat robót przymusowych. W 1949 został zwolniony.

¹⁴ J. Wąsicki, *Rzesza a kraje niemieckie 1914–1949. Między unitaryzmem a federalizmem*, Poznań 1977, s. 199–201.

¹⁵ E. Jäckel, op. cit., s. 27–28; Horst Möller, *Parlamentarismus in Preußen 1919–1932*, Düsseldorf 1985, s. 602.

¹⁶ Hanns Kerrl (1887–1941), niemiecki polityk i prawnik. Od 1923 członek NSDAP. 1928–1933 poseł do pruskiego Landtagu (od 1932 prezydent izby), od listopada 1933 poseł do Reichstagu. 1933–1935 komisarz Rzeszy dla pruskiego ministerstwa sprawiedliwości. Od 21 kwietnia 1933 do 17 czerwca 1934 pruski minister sprawiedliwości. Od listopada 1933 poseł do Reichstagu. W 1933 był współzałożycielem Akademii Prawa Niemieckiego. Od czerwca 1934 do 16 lipca 1935 minister bez teki. Od 1935 był odpowiedzialny za rozbudowę terenów zjazdów NSDAP w Norymberdze. Od 16 lipca 1935 minister wyznań religijnych.

¹⁷ 6 czerwca 1932 r. ze stanowiska premiera ustąpił Otto Braun. Od tego czasu p.o. premiera był Heinrich Hirtsiefer.

pena¹⁸. Los rządu pruskiego podzielił również i parlament krajowy. Jego rozwiązanie nastąpiło 4 marca 1933 r. Stało się tak mimo protestu zgłoszonego 6 lutego podczas posiedzenia Kolegium Trzech¹⁹ przez przewodniczącego Pruskiej Rady Stanu Konrada Adenauera²⁰. „Pruski zamach stanu” (*Preußenschlag*) Franza von Papena z lipca 1932 r. stanowił istotny krok w procesie dalszego podważania podstaw systemu konstytucyjnego Republiki Weimarskiej.

Po dwóch przejściowych gabinetach Franza von Papena (1 czerwca – 17 listopada 1932 jako kanclerza, a 17 listopada – 3 grudnia 1932 p.o. kanclerza) i gen. Kurta von Schleichera (3 grudnia 1932 – 28 stycznia 1933) prezydent Rzeszy von Hindenburg zdecydował się na zmianę swojego dotychczasowego niechętnego nastawienia do osoby przywódcy NSDAP. Istotne znaczenie miała stała presja ze strony adiutanta głowy państwa płk. Oskara von Hindenburga²¹ i byłego kanclerza von Papena. Ponadto 19 listopada 1932 r. z petycją o powierzenie przywódcy NSDAP stanowiska szefa rządu zwróciła się do prezydenta grupa wpływowych niemieckich przemysłowców²² (m.in.: August Robert Bosch²³, Wilhelm Cuno²⁴, Gustav Krupp von Bohlen und Halbach²⁵,

¹⁸ K. Grünberg, op. cit., s. 100; E. Jędrzejewski, op. cit., s. 92; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 405–406.

¹⁹ Kolegium Trzech (*Dreimännerkollegium*) tworzyli: premier Prus, przewodniczący parlamentu krajowego i przewodniczący Pruskiej Rady Stanu.

²⁰ Rudolf Morsey, *Der Beginn der „Gleichschaltung“ in Preußen*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte“ 1963, Nr. 1, s. 85–97.

²¹ Oskar von Hindenburg (1883–1960), niemiecki generał, syn prezydenta Rzeszy Paula von Hindenburga. Od 1903 służba wojskowa. Podczas I wojny światowej oficer sztabowy w Naczelnym Dowództwie Armii i sztabie 20. Dywizji Piechoty. Od 1 kwietnia 1923 do 1 maja 1925 wykładowca taktyki w Szkole Kawalerii Reichswehry w Hanowerze. Od 1 maja 1925 do 2 sierpnia 1934 adiutant prezydenta Rzeszy. Od 3 sierpnia 1934 do 26 sierpnia 1939 oficer w dyspozycji Sztabu Generalnego. Od 26 sierpnia do 25 października 1939 dowódca Okręgu Wojskowego I w Królewcu. Od 25 października 1939 do 10 stycznia 1941 dowódca 422. dywizji do zadań specjalnych. Od 10 stycznia 1941 do grudnia 1944 dowódca obozów jenieckich w Prusach Wschodnich. Od grudnia 1944 w rezerwie, a od 28 lutego 1945 w stanie spoczynku. Podczas procesu norymberskiego był świadkiem w sprawie działalności Franza von Papena.

²² K. Grünberg, op. cit., s. 103–104; John Toland, *Hitler. Reportaż biograficzny*, Warszawa 2014, s. 321; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 450

²³ August Robert Bosch (1861–1942), niemiecki przemysłowiec. W 1886 założył w Stuttgarcie Werkstätte für Feinmechanik und Elektrotechnik. W latach 1923–1926 członek zarządu Verein Deutscher Ingenieure (VDI). W III Rzeszy współpracował ze środowiskami opozycji antyhitlerowskiej. Czynnie zaangażowany w akcję niesienia pomocy ukrywającym się Żydom.

²⁴ Wilhelm Cuno (1876–1933), niemiecki przedsiębiorca i polityk. Od grudnia 1918 dyrektor generalny przedsiębiorstwa żeglugowo-spedycyjnego HAPAG. Od 22 listopada 1922 do 12 sierpnia 1923 kanclerz Rzeszy. W 1925 zgłosił najpierw swoją kandydaturę w wyborach prezydenckich, by następnie przekazać swoje poparcie feldmarsz. von Hindenburgowi. W 1927 był założycielem pierwszego Rotary Club w Niemczech. W 1932 związał się z Księciem Kepplera (grupa przemysłowców opowiadająca się za współpracą z NSDAP).

²⁵ Gustav Krupp von Bohlen und Halbach (1870–1950), niemiecki przemysłowiec i dyplomata. 1909–1941 właściciel i dyrektor koncernu Friedrich Krupp AG. W lipcu 1915 był autorem memorandum o niemieckich celach wojennych (m.in. projekt „Mitteleuropä”). W maju 1933 założyciel Fundacji Adolfa Hitlera dla Niemieckiego Przemysłu. Od 1924 prezydent Rady Nadzorczej Banku Niemieckich Obligacji Przemysłowych. W latach 1931–1934 był przewodniczącym Związku Przemysłu Rzeszy. Od 1933 przewodniczący Kuratorium Fundacji Adolfa Hitlera dla Gospodarki. Od 1 listopada 1941 członek NSDAP. W 1943 przekazał kierownictwo koncernu synowi Alfredowi. Jeden z oskarżonych podczas procesu norymberskiego. Ze względu na zły stan zdrowia nie postawiono mu jednak zarzutów.

Hjalmar Schacht²⁶, Carl Friedrich von Siemens²⁷, Friedrich Thyssen²⁸ i Albert Vögler²⁹).

O słabnącej pozycji sędziwego prezydenta świadczyło także zakulisowe porozumienie Hitlera i Göringa z Alfredem Hugenbergiem³⁰, Franzem Seldtem³¹ i szefem prezydenckiej kancelarii Otto Meißnerem³². Zostało ono zawarte 28 stycznia 1933 r. Dotyczyło składu nowego rządu (z Hitlerem jako kanclerzem), po uprzednim obaleniu gabinetu von Schle-

²⁶ Hjalmar Schacht (1877–1970), niemiecki ekonomista. Od 1903 w sektorze bankowym. 1908–1915 wicedyrektor Dresdner Bank. 1916–1922 dyrektor Nationalbank für Deutschland. Od 12 listopada do 22 grudnia 1923 komisarz Rzeszy ds. waluty. Od 22 grudnia 1923 do marca 1930 oraz od 17 marca 1933 do 20 stycznia 1939 prezydent Banku Rzeszy. Od 1932 należał do „kręgu Kepplera”. Ponadto w okresie od 30 lipca 1934 do listopada 1937 był ministrem gospodarki, a od maja 1935 do listopada 1937 generalnym pełnomocnikiem ds. gospodarki wojennej. Od 1937 członek NSDAP. W styczniu 1939 pozbawiony funkcji po wyrażeniu krytyki polityki finansowej i surowcowej III Rzeszy. Aresztowany po zamachu na Hitlera w lipcu 1944. Więziony w obozach koncentracyjnych Ravensbrück, Flossenbürg i Dachau. 1945–1946 jeden z oskarżonych w procesie norymberskim. Został uniewinniony.

²⁷ Carl Friedrich von Siemens (1872–1941), niemiecki przemysłowiec i polityk. Od 1899 związany z firmą Siemens&Halske AG. Od 1912 prezes Siemens-Schukertwerke, a od 1919 prezes rady nadzorczej Siemens&Halske AG oraz Siemens-Schukertwerke. Od 1933 członek Rady Generalnej Gospodarki i Akademii Prawa Niemieckiego.

²⁸ Friedrich Thyssen (1873–1951), niemiecki przemysłowiec. Od 1897 rozpoczął praktykę w rodzinnym koncernie stalowym. W 1923 organizował bierny opór przeciwko francuskiej okupacji Zagłębia Ruhry. W latach 1926–1939 prezes rady nadzorczej Vereinigte Stahlwerke AG. W październiku 1931 współzałożyciel Frontu Harzburskiego. W listopadzie 1932 jeden z sygnatariuszy petycji grupy przemysłowców do prezydenta von Hindenburga w sprawie powierzenia Hitlerowi stanowiska kanclerza. Od 1 maja 1933 członek NSDAP. W lipcu 1933 członek pruskiej Rady Stanu. Od listopada 1933 poseł do Reichstagu. 2 września 1939 emigracja do Szwajcarii, a następnie do Francji. W grudniu 1940 został aresztowany przez Gestapo i wywieziony do Niemiec. 1940–1945 więziony m.in. w obozach koncentracyjnych Sachsenhausen, Buchenwald i Dachau. 1945–1948 internowany przez władze alianckie.

²⁹ Albert Vögler (1877–1945), niemiecki przemysłowiec i polityk. W 1918 współzałożyciel DVP. W 1919 poseł do Zgromadzenia Narodowego w Weimarze. 1920–1924 poseł do Reichstagu. Od 1924 współpraca ze Stowarzyszeniem Narodowo-Liberalnym (NLV). W 1926 założyciel, a następnie do 1936 prezes Vereinigte Stahlwerke AG. Od 1932 jeden z oficjalnych donatorów NSDAP. Od grudnia 1944 generalny pełnomocnik dla Nadrenii i Zagłębia Ruhry. Popelniał samobójstwo w amerykańskiej niewoli.

³⁰ Alfred Hugenberg (1865–1951), niemiecki przedsiębiorca i polityk. W 1891 był jednym z założycieli Związku Wszechniemieckiego. 1900–1903 dyrektor stowarzyszenia banków Raiffeisen w Poznaniu. 1907–1908 dyrektor Berg- und Metallbank we Frankfurcie nad Menem. 1909–1918 prezes Dyrektoriatu Koncernu Kruppa. W 1916 współzałożyciel Koncernu Hugenberga i właściciel Scherl-Verlag. 1922 założyciel Mutuum Darlehen AG. W 1918 był współzałożycielem DNVP. 1919–1920 poseł do Zgromadzenia Narodowego w Weimarze, a 1920–1933 poseł do Reichstagu z ramienia DNVP (1928–1933 przewodniczący DNVP), 1933–1945 „gość” frakcji NSDAP (w charakterze „gościa”). W 1931 współzałożyciel Frontu Harzburskiego. W okresie od 30 stycznia do 29 czerwca 1933 minister gospodarki, rolnictwa i wyżywienia, zaś od 4 lutego do 29 czerwca 1933 również komisarz ds. rolnictwa, gospodarki i pracy. Po ustąpieniu z rządu został zmuszony do odsprzedaży posiadanych koncernów medialnych. 1946–1951 internowany przez władze brytyjskie.

³¹ Franz Seldte (1882–1947), niemiecki przedsiębiorca i polityk. 1914–1916 uczestnik walk na froncie zachodnim. 1917–1918 korespondent wojenny. 25 grudnia 1918 założyciel Stahlhelmu (od 1927 jego przywódca). 11 października 1931 współzałożyciel Frontu Harzburskiego (porozumienie DNVP i NSDAP). Od 1933 członek NSDAP i poseł do Reichstagu. Od 30 stycznia 1933 do 23 maja 1945 minister pracy Rzeszy. Od marca 1933 do lipca 1934 Komisarz Rzeszy ds. Ochotniczej Służby Pracy. Od marca 1934 do 1935 przywódca Narodowosocjalistycznego Niemieckiego Związku Żołnierzy Frontowych. 1945–1947 więziony przez amerykańskie władze okupacyjne.

³² Otto Meißner (1880–1953), niemiecki prawnik i urzędnik państwowy. 1911–1915 radca w dyrekcji Kolei Rzeszy w Alzacji. 1915–1917 służba frontowa. 1917–1918 służba przy Zarządzie Kolei w Rumunii i Zarządzie Wojskowym w Ukrainie. W styczniu 1919 *charge d'affaires* przy rządzie Ukraińskiej Republiki Ludowej. 1919–1920 radca w Biurze Prezydenta Rzeszy. Od stycznia 1920 do 2 sierpnia 1934 oraz od 30 kwietnia do 23 maja 1945 dyrektor ministerialny i szef kancelarii prezydenta Rzeszy. Od 12 listopada 1923 sekretarz stanu. Od 2 sierpnia 1934 do 30 kwietnia 1945 szef Kancelarii Prezydenckiej Fühera i Kanclerza Rzeszy. Od 1 grudnia 1937 minister Rzeszy. 23 maja 1945 aresztowany we Flensburgu przez aliantów. Był świadkiem podczas procesu

chera³³. W tej sytuacji już nic nie stało na przeszkodzie, by 30 stycznia prezydent powierzył Adolfowi Hitlerowi, przywódcy NSDAP (od 1932 r. największego ugrupowania parlamentu – uwaga P.M.³⁴), misję utworzenia niemieckiego rządu. Równocześnie jednak, wyraził swoją wolę przeprowadzenia kolejnych przedterminowych³⁵ wyborów do Reichstagu.

Formalnie rząd Hitlera miał stanowić koalicję przedstawicieli NSDAP, DNVP i Stahlhelmu. W tym miejscu należy zauważyć, że narodowi socjaliści dysponowali w pierwszym gabinecie Hitlera zaledwie dwoma stanowiskami ministerialnymi³⁶ (minister spraw wewnętrznych Wilhelm Frick³⁷ i minister bez teki Hermann Göring³⁸). Mogło to stwarzać

norymberskiego. W 1948 był jednym z oskarżonych w „procesie Wilhelmstrasse”. Został uniewinniony. W 1950 opublikował wspomnienia *Staatssekretär unter Ebert, Hindenburg und Hitler*.

³³ Wolfgang Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2006, s. 17; Michael Burleigh, *Trzecia Rzesza. Nowa historia*, Warszawa 2002, s. 169; Richard J. Evans, *Nadejście Trzeciej Rzeszy* [dalej: *Nadejście Trzeciej Rzeszy*], Oświęcim 2015, s. 316; K. Grünberg, op. cit., s. 108; Frank McDonough, *Czas Hitlera. Triumf 1933–1939*, Poznań 2020, s. 15; Richard Overy, *Trzecia Rzesza. Historia imperium*, Warszawa 2012, s. 61; Franciszek Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1985, s. 200; John Toland, op. cit., s. 335; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 470.

³⁴ W lipcu 1932 r. NSDAP uzyskała 37,4 %, zaś w listopadzie 1932 r. – 33,1 %. Jerzy Holzer, *Państwo Hitlera*, Warszawa 1972, s. 44–45.

³⁵ Poprzednie odbyły się 31 lipca i 6 listopada 1932 r.

³⁶ 11 marca 1933 r. Hitler powołał – wbrew porozumieniu koalicyjnemu – ministerstwo propagandy i oświecenia publicznego z Josephem Goebbelsem na czele. Tym samym NSDAP zyskała trzecią tekę ministerialną. Zobacz: V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 551.

³⁷ Wilhelm Frick (1877–1946), niemiecki polityk i prawnik. 1901 dr nauk prawnych Uniwersytetu w Heidelbergu. 1903–1907 praca w bawarskiej służbie państwowej. 1907–1925 praca w Dyrekcji Policji w Monachium. W latach 1919–1921 szef bawarskiej Policji Politycznej. Od lutego do listopada 1923 szef szef Policji Kryminalnej w Bawarii. Za wsparcie puczu został aresztowany, a następnie w 1925 wydalony z policji. Od 4 maja 1924 poseł do Reichstagu. Od 1 września 1925 członek NSDAP. Od 1928 przewodniczący frakcji parlamentarnej NSDAP (od 1933 jako Reichsleiter). 1930–1933 minister spraw wewnętrznych i oświaty w rządzie krajowym Turynii. Od 30 stycznia 1933 do 24 sierpnia 1943 minister spraw wewnętrznych Prus i Rzeszy. Ponadto od 1 maja 1934 do 20 października 1934 był p.o. ministra spraw wewnętrznych Prus. W okresie od 30 sierpnia 1939 do 24 sierpnia 1943 był członkiem Rady Ministrów ds. Obrony Rzeszy – Generalnym Pełnomocnikiem ds. Administracji Rzeszy. Od 1939 pełnomocnik generalny ds. administracji Rzeszy i członek Rady Obrony Rzeszy. Od 20 sierpnia 1943 do 5 maja 1945 Protektor Rzeszy dla Czech i Moraw i minister Rzeszy bez teki. 1945–1946 jeden z głównych oskarżonych w procesie norymberskim. Skazany na karę śmierci i stracony.

³⁸ Hermann Göring (1893–1946), niemiecki lotnik, dowódca wojskowy i polityk. Od 1912 służba wojskowa (początkowo w piechocie, a od października 1914 w lotnictwie). Od lipca do listopada 1918 dowódca 1. dywizjonu myśliwskiego. Był asem niemieckiego lotnictwa myśliwskiego (22 zwycięstwa powietrzne), odznaczonym orderem Pour le Mérite. Od 1922 członek NSDAP. Uczestnik puczu monachijskiego 1923 (jako dowódca SA). Od 1928 poseł do Reichstagu (od sierpnia 1932 jego prezydent). Od 30 stycznia 1933 minister bez teki w rządzie Rzeszy i komisarz Rzeszy ds. lotnictwa. Od 11 kwietnia 1933 do 1 maja 1934 komisarzyczny minister spraw wewnętrznych Prus. Od 11 kwietnia 1933 do 23 kwietnia 1945 premier Prus i zastępca namiestnika Rzeszy. Od 11 kwietnia 1933 do 1 maja 1934 szef Urzędu Tajnej Policji Państwowej (Gestapo) Prus. Od 26 kwietnia do 20 listopada 1934 przewodniczący Pruskiej Rady Stanu. Od 5 maja 1933 minister lotnictwa. Od lipca 1934 łowczy Rzeszy i inspektor lasów. Od 7 grudnia 1934 do 23 kwietnia 1945 stały zastępca kanclerza ds. kierownictwa państwowego (w randze ministra Rzeszy). Od stycznia 1935 naczelny dowódca Luftwaffe. 4 kwietnia 1936 komisarz Rzeszy ds. surowców i walut, 6 lipca 1936 pełnomocnik Rzeszy ds. surowców i dewiz. Od 18 października 1936 komisarz Planu Czteroletniego. 26 listopada 1937 – 15 stycznia 1938 minister gospodarki Rzeszy i Prus, 4 lutego 1938 awansowany do stopnia feldmarszałka lotnictwa (19 lipca 1940 do stopnia marszałka Rzeszy). 4 lutego 1938 – 23 kwietnia 1945 członek Tajnej Rady Gabinetowej, 10 listopada 1938 – 23 kwietnia 1945 pełnomocnik ds. uregulowania kwestii żydowskiej, 30 sierpnia 1939 do 23 kwietnia 1945 był przewodniczącym Rady Ministrów ds. Obrony Rzeszy. O pozycji Göringa w strukturach władzy III Rzeszy dobitnie świadczył fakt piastowania przezeń *de facto* od grudnia 1934 (*de iure* od 29 czerwca 1941) funkcji następcy Hitlera. 23 kwietnia 1945 skierował do przebywającego w oblężonym Berlinie Hitlera telegram dotyczący przejęcia władzy. W odpowiedzi Hitler pozbawił go wszystkich funkcji i stopni oraz nakazał aresztowanie. Od

wrażenie sprawowania przez konserwatywnych członków rządu kontroli nad poczynaniami byłego monarchijskiego puczysty. Tak należy postrzeżać ton ówczesnej wypowiedzi wicekanclerza Franza von Papena: „Najęliśmy go, żeby nam służył. W ciągu dwóch miesięcy zapędzimy Hitlera w taki kozłi róg, że aż zapiszczy”³⁹. Rychło miało się okazać, że były to nader złudne rachuby. Hitler mógł liczyć na wydatne wsparcie Hermanna Göringa. Minister bez teki zachował bowiem nadal stanowisko ministra spraw wewnętrznych Prus, a tym samym nadzór nad siłami bezpieczeństwa w największym z krajów niemieckich.

Kolejny rząd Rzeszy nadal nie dysponował większością w Reichstagu. Brakowało mu zaledwie 35 mandatów. Nic więc dziwnego, że Hitler dążył do nowego politycznego rozdania, wskazując prezydentowi feldmarsz. von Hindenburgowi, że należy dać społeczeństwu niemieckiemu możliwość „wyrażenia opinii na temat sformowania nowego rządu narodowej jedności”⁴⁰. 1 lutego doszło do przedterminowego rozwiązania przez prezydenta Reichstagu VII kadencji⁴¹. Kanclerz Rzeszy przedstawił swoje cele polityczne w przemówieniu wygłoszonym 10 lutego 1933 r. w berlińskim Sportpalast. Wystąpieniem tym zainaugurował również oficjalnie kampanię wyborczą NSDAP. Szef niemieckiego rządu zaatakował w ostrych słowach system polityczny Republiki Weimarskiej. W wyjątkowo patetycznym stylu zwrócił się do społeczeństwa o poparcie⁴². O atmosferze panującej w ławach poselskich frakcji NSDAP świadczy reakcja obecnego wówczas w Sportpalast dr. Josepha Goebbelsa. Późniejszy minister propagandy i oświecenia publicznego posunął się w swoich *Dziennikach* do nader daleko idącej refleksji:

Führer zostaje przyjęty frenetyczną owacją. Wygłasza fantastyczne przemówienie z najostrzejszą zapowiedzią walki przeciwko marksizmowi. Pod koniec wpada w cudowny, nieprawdopodobny, retoryczny patos i kończy słowami „amen”. [...] To przemówienie spowoduje w całych Niemczech wybuch entuzjazmu. Naród dostanie się w nasze ręce niemal bez walki⁴³.

Jako datę wyborów parlamentarnych wyznaczono dzień 5 marca 1933 roku. Swoistą gwarancję przyszłego walnego zwycięstwa narodowych socjalistów miały zapewnić ustalenia podjęte podczas tajnego spotkania w dniu 20 lutego 1933 r. Odbył się ono w siedzibie prezydenta Reichstagu Hermanna Göringa z inicjatywy byłego (w latach 1923–1930) prezydenta Banku Rzeszy Hjalmara Schachta. Wzięło w nim udział 26 wpływowych przed-

7 maja 1945 w niewoli amerykańskiej. 1945–1946 jeden z głównych oskarżonych w procesie norymberskim. Skazany na karę śmierci. Krótko przed egzekucją popełnił samobójstwo. Więcej: E. Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt am Main 2015, s. 189–190; Robert S. Wistrich, *Who's who in Nazi Germany*, London–New York 2013, s. 81–83.

³⁹ Wolfgang Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 17–19; R.J. Evans, *Nadejście Trzeciej Rzeszy*, s. 316–317; K. Grünberg, op. cit., s. 109; J. Holzer, op. cit., s. 50; Martin Kitchen, *Trzecia Rzesza. Charyzma i wspólnota*, Warszawa 2012, s. 83; Ewald von Kleist-Schmenzin, *Die letzte Möglichkeit. Zur Ernennung Hitlers zum Reichskanzler am 30 Januar 1933*, „Politische Studien” 1959 (10), s. 92; F. McDonough, op. cit., s. 34–38; Chris McNab, *Trzecia Rzesza 1933–1945. Fakty, liczby i dane statystyczne*, Poznań 2011, s. 14; Richard Overly, op. cit., s. 63; F. Ryszka, op. cit., s. 200–201; J. Toland, op. cit., s. 339; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 477; Joanna Wieliczka-Szarek, *III Rzesza. Narodziny i zmierzch szaleństwa*, Kraków 2006, s. 60–62.

⁴⁰ V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 537.

⁴¹ Na podstawie art. 25 konstytucji Rzeszy. Równocześnie rozwiązany został parlament krajowy Prus. Wybory do Landtagu miały zostać przeprowadzone tego samego dnia co do Reichstagu. F. Ryszka, op. cit., s. 201.

⁴² W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 19; M. Burleigh, op. cit., s. 171; F. McDonough, op. cit., s. 40; R.J. Evans, *Nadejście Trzeciej Rzeszy*, s. 331; R. Overly, op. cit., s. 67; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 541.

⁴³ Joseph Goebbels, *Dzienniki*. Warszawa 2013, t. 1: 1923–1939, s. 233.

stawiciele niemieckiego przemysłu i finansów (m.in.: Gustav Krupp von Bohlen und Halbach, Albert Vögler, Fritz von Opel⁴⁴, Günther Quandt⁴⁵ i Hugo Stinnes jr.⁴⁶). Do grona dyskutantów dołączył również i sam Hitler. Za najważniejszą decyzję należy uznać zasilanie kampanii wyborczej NSDAP niemal 3 mln RM⁴⁷.

Niecały tydzień przed elekcją doszło do wydarzenia, które miało stanowić symboliczne pożegnanie Niemiec z systemem demokratycznym. 27 lutego 1933 r. po godz. 21.00 w płomieniach stanął gmach Reichstagu⁴⁸. Na miejscu pojawiły się służby ratownicze i policja. Wśród osób zatrzymanych znaleźli się: przewodniczący frakcji parlamentarnej KPD Ernst Torgler⁴⁹, holenderski komunista Marinus van der Lubbe oraz trzech bułgarscy działacze Kominternu (Georgi Dymitrow, Błagoj Popow, Wassil Tanew). Choć o bezpośrednie sprawstwo zniszczenia gmachu niemieckiego parlamentu został oskarżony van der Lubbe (23 grudnia 1933 skazany na karę śmierci, wykonaną 10 stycznia 1934, przyp. P.M.)⁵⁰, to rzeczywiste okoliczności pożaru gmachu niemieckiego parlamentu nie zostały w pełni i obiektywnie wyjaśnione do dzisiaj.

Pożar Reichstagu został wykorzystany przez Hitlera do rozpętania antykomunistycznej nagonki. Komunistyczna Partia Niemiec (KPD) została uznana wręcz za ugrupowanie

⁴⁴ Fritz von Opel (1899–1971), niemiecki konstruktor samochodów i przemysłowiec. Autor projektu samochodu z napędem raketowym (1928). Wspierał finansowo prace nad rozwojem samolotów o napędzie raketowym.

⁴⁵ Günther Quandt (1881–1954), niemiecki przemysłowiec i polityk. Od 1909 współwłaściciel (od 1922 dyrektor) Draeger-Paul-Wegener-Werke. W 1921 założyciel Wintershall AG i właściciel spółki AFA (produkcja baterii i akumulatorów). W 1928 stał się również właścicielem Berlin-Karlsruher Industrie-Werke AG (produkcja broni i amunicji). 1921–1929 był mężem Magdy Ritschel (od 1931 żony Josepha Goebbelsa). Od 1933 członek NSDAP. Odpowiedzialny za wykorzystanie pracy więźniów obozów koncentracyjnych. 1946–1948 więziony przez brytyjskie władze okupacyjne.

⁴⁶ Hugo Hermann Stinnes jr. (1897–1982), niemiecki przemysłowiec. Od 1924 współwłaściciel (wraz z bratem Edmundem Hugo Stinnesem) koncernu Stinnes AG.

⁴⁷ R.J. Evans, *Nadejście Trzeciej Rzeszy*, s. 333; Gerald D. Feldman, *Die Allianz und die Versicherungsgesellschaft 1933–1945*, München 2001, s. 92; M. Kitchen, op. cit., s. 87; Peter Langer, *Macht und Verantwortung. Der Ruhrbaron Paul Reusch*, Essen 2012, s. 548, 553; F. McDonough, op. cit., s. 41; R. Overy, op. cit., s. 68–69; Dirk Stegmann, *Zum Verhältnis von Großindustrie und Nationalsozialismus 1930–1933*, Bonn–Bad Godesberg 1973, s. 477; Adam Tooze, *Ökonomie der Zerstörung. Die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus*, München 2007, s. 134; Henry Ashby Turner, *Die Großunternehmer und der Aufstieg Hitlers*, Berlin 1985, s. 531; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 543; J. Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 63–64.

⁴⁸ W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 19; Teresa Bernas, Franciszek Bernas, *Podpalacze Reichstagu*, Szczecin 1989, s. 41; Heinz Brüdigam, *Das Jahr 1933. Terrorismus an der Macht. Eine Dokumentation über die Errichtung der faschistischen Diktatur*, Frankfurt am Main 1978, s. 80; M. Burleigh, op. cit., s. 171; K. Grünberg, op. cit., s. 113–114; M. Kitchen, op. cit., s. 87–88; F. McDonough, op. cit., s. 44–46; R. Overy, op. cit., s. 69–72; F. Ryszka, op. cit., s. 154; William L. Shirer, *Powstanie i upadek Trzeciej Rzeszy. Historia hitlerowskich Niemiec*, Kraków 1992, s. 65; J. Toland, op. cit., s. 344–345–348; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 545; J. Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 65–66.

⁴⁹ Ernst Torgler (1893–1963), niemiecki polityk. W latach 1910–1917 członek SPD. Od kwietnia 1917 do 1920 działacz USPD. Od 1920 związał się z KPD. 1921–1930 był radnym KPD w Berlinie-Lichtenbergu. 1924–1933 poseł KPD do Reichstagu. 1927–1929 wiceprzewodniczący frakcji parlamentarnej KPD, a 1929–1933 przewodniczący frakcji. Został aresztowany po pożarze gmachu Reichstagu. Zwolniony w 1935 z braku dowodów. Został usunięty z KPD. Od czerwca 1940 do końca wojny współpracownik Ministerstwa Propagandy. W 1945 bezskutecznie ubiegał się o ponowne przyjęcie do KPD. Od 1949 ponownie członek SPD.

⁵⁰ Za tezę o winie van der Lubbego zdaje się nadal opowiadać brytyjski historyk Sir Richard J. Evans. Więcej na ten temat: R.J. Evans, *Nadejście Trzeciej Rzeszy*, s. 336. W podobnym tonie wypowiadali się również: Fritz Tobias i Hans Mommsen. Więcej na ten temat zobacz: F. Tobias, *Der Reichstagsbrand. Legende und Wirklichkeit*, Rastatt 1962; H. Mommsen, *Der Reichstagsbrand und seine politischen Folgen*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1964 (12), 4. Hf., s. 351–413.

przygotowujące zamach stanu. Pod wpływem tak jednoznacznej argumentacji, 28 lutego 1933 r. prezydent von Hindenburg zdecydował się na skorzystanie z zapisu art. 48 konstytucji o „stanach nadzwyczajnych”, składając podpis pod dekretem „O ochronie narodu i państwa” (*Verordnung zum Schutz von Volk und Staat*)⁵¹ i „Rozporządzeniem Prezydenta Rzeszy przeciwko zdradzie narodu niemieckiego i przygotowaniu zdrady głównej” (*Die Verordnung des Reichspräsidenten gegen Verrat am Deutschen Volke und hochverräterische Umtriebe*)⁵². Decyzja prezydenta Rzeszy o „zawieszeniu praw obywatelskich”⁵³ stworzyła podstawę do dalszego demontażu niemieckiej demokracji. W istotny sposób wpłynęła również na pozycję Reichstagu. W Berlinie zostało aresztowanych wszystkich 89 członków frakcji parlamentarnej KPD. Ogółem do 15 marca w całych Niemczech aresztowano 10 tys. członków KPD. Prześladowania dotknęły również posłów frakcji SPD. Obie lewicowe frakcje zostały też w ciągu kilku dni pozbawione możliwości prowadzenia kampanii wyborczych, w następstwie wprowadzenia drastycznych ograniczeń w działalności wydawnictw prasowych. Ofiarą prześladowań stała się nawet Niemiecka Partia Centrum. Oficjalną podstawę prawną stanowiły: dekret kanclerza Hitlera i stosowne rozporządzenie komisarycznego ministra spraw wewnętrznych Prus Hermanna Göringa z dnia 28 lutego 1933 r. Zawieszały one najważniejsze artykuły konstytucji (m.in.: wolność osobistą, prawo swobodnego wyrażania opinii, wolność korespondencji). Zostały również wykorzystane przez narodowych socjalistów do dalszego ograniczenia autonomii krajów niemieckich (poprzez możliwość przejścia przez rząd w Berlinie kontroli nad nimi w przypadku „zagrożenia porządku publicznego”)⁵⁴.

Przeprowadzone 5 marca 1933 r. w atmosferze powszechnego terroru policji i bojówek SA oraz uniemożliwienia partiom opozycyjnym prowadzenia nieskrepowanej kampanii wybory do Reichstagu VIII kadencji⁵⁵ musiały przynieść oczywisty rezultat. Przy frekwencji wynoszącej 88,74% najlepszy wynik uzyskała NSDAP – 43,9%. Oznaczało to wzrost o 10,8 punktów procentowych (w porównaniu z wyborami z 1932 r.). Ściśle współdziałająca z NSDAP koalicja wyborcza Kampffront Schwarz-Weiß-Rot (DNVP, Stahlhelm i Landbund) zdobyła 8% głosów poparcia⁵⁶.

⁵¹ *Rozporządzenie Prezydenta Rzeszy o ochronie narodu i państwa z 28 II 1933 r.*, w: *Historia ustroju państwa w tekstach źródłowych*, red. Bogdan Lesiński, Jerzy Walachowicz, Warszawa–Poznań 1992, s. 169; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 548.

⁵² W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 21; Martin Broszat, *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*, München 1992, s. 100; F. McDonough, op. cit., s. 47; R. Overy, op. cit., s. 72; W. Shirer, op. cit., s. 66; J. Toland, op. cit., s. 348.

⁵³ Zawieszono zostały m.in.: tajemnica korespondencji, wolność zgromadzeń, nietykalność osobista obywateli i ich nieruchomości. Jednym ze środków represji stała się możliwość „aresztu prewencyjnego” bez nakazu sądowego. M. Kitchen, op. cit., s. 87–88.

⁵⁴ R.J. Evans, *Nadejście Trzeciej Rzeszy*, s. 340; Norbert Frei, Johannes Schmitz, *Journalismus im Dritten Reich*, München 1999, s. 22; F. Ryszka, op. cit., s. 155; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 547.

⁵⁵ W historiografii dotyczącej okresu III Rzeszy pojawia się również wzmianka, iż Reichstag VIII kadencji (5 marca – 12 listopada 1933) można określać mianem Reichstagu I narodowosocjalistycznej kadencji. Było to wynikiem procesu „ujednoczenia” Rzeszy i stopniowej likwidacji systemu wielopartyjnego w ciągu tej krótkiej 8-miesięcznej kadencji. Zob.: Wojciech Jakubowski, *Atlas systemu rządów III Rzeszy Niemieckiej. Część I. Instytucje władzy*, tom I: *Centrum dyspozycji politycznej (Aparat rządowy i administracja partyjna NSDAP)*, Warszawa 2020, s. 58 i 129.

⁵⁶ Josef Becker, Ruth Becker (hg.), *Hitlers Machtergreifung. Dokumente vom Machtantritt Hitlers. 30. Januar 1933 bis zur Besiegelung des Einparteiensstaats 14. 7. 1933*, München 1983, s. 116; W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 19; M. Burleigh, op. cit., s. 170–172; K. Grünberg, op. cit., s. 114; M. Kitchen, op. cit.,

Mimo nasilającego się terroru lewicowe partie opozycyjne uzyskały odpowiednio: SPD – 18,3 % (spadek o 2,1 punktów procentowych), zaś KPD – 12,3% (spadek o 4,6). Ponadto Niemiecka Partia Centrum (*Deutsche Zentrumspartei*) zdobyła 11,3% poparcia (spadek o 0,6). Kolejne miejsca zajęły: Bawarska Partia Ludowa (*Bayerische Volkspartei, BVP*) – 2,7%, Niemiecka Partia Ludowa (*Deutsche Volkspartei, DVP*) – 1,1%, Chrześcijańsko-Społeczna Służba Ludowa (*Christlich-Sozialer Volksdienst, CSVD*) – 1%, Niemiecka Partia Państwowa (*Deutsche Staatspartei, DStP*) – 0,9%, Niemiecka Partia Chłopska (*Deutsche Bauernpartei, DBP*) – 0,3%, Związek Rolniczy (*Landbund*) – 0,2 % i Partia Niemiecko-Hanowerska (*Deutsche-Hannoversche Partei*) – 0,1%⁵⁷.

Po ostatecznym przeliczeniu wyników został dokonany wstępny podział mandatów w Reichstagu. W liczącym 647 miejsc parlamencie Rzeszy zdecydowaną przewagę zyskała NSDAP. Partia nazistowska otrzymała bowiem 288 miejsc, czyli o 92 więcej niż po wyborach z 1932 r. Koalicyjny „Czarno-Biało-Czerwony Front Walki (*Kampffront Schwarz-Weiß-Rot*) uzyskał 52 miejsca (o jedno więcej)⁵⁸. Ogółem więc Hitler miał do dyspozycji 340 mandatów, czyli bezpieczną większość.

Niezwykle szybko okazało się, że skala zwycięstwa wyborczego nie zadowalała Hitlera. Podczas posiedzenia rządu w dniu 7 marca wypowiedział się jednoznacznie o konieczności przegłosowania przez Reichstag ustawy o specjalnych pełnomocnictwach dla jego gabinetu. Miała ona umożliwić sprawowanie władzy z pominięciem zarówno Reichstagu, jak i prezydenta. Sytuację ułatwiał fakt, iż po masowych aresztowaniach posłowie KPD nie byli w stanie wziąć udziału w decydującym parlamentarnym starciu⁵⁹.

Jeszcze przed oficjalnym rozpoczęciem pracy przez nowo wybrany parlament doszło do bezprecedensowego unieważnienia 81 mandatów uzyskanych przez KPD⁶⁰. Tym samym ostateczna liczba posłów wyniosła 566. Oznaczało to osiągnięcie przez NSDAP i koalicjantów większości bezwzględnej (288+52). Zapewniała ona funkcjonowanie stabilnego rządu, ale nie dawała możliwości dokonywania zmian w ustawie zasadniczej. Z tym problemem narodowi socjaliści mieli się uporać w ciągu zaledwie kilku dni po rozpoczęciu prac przez parlament.

Uzyskanie przewagi na forum Reichstagu skłoniło narodowych socjalistów do „uporządkowania” kwestii pozycji władz krajowych w stosunku do Berlina. W większości krajów związkowych utrzymywały się bowiem rządy mniejszościowe, poddawane jednak narastającej presji ze strony lokalnych struktur NSDAP i bojówek SA. O powadze

s. 88–89; F. McDonough, op. cit., s. 48–49; R. Overly, op. cit., s. 72; F. Ryszka, op. cit., s. 203–204; J. Toland, op. cit., s. 352; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, op. cit., s. 549; J. Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 67.

⁵⁷ Jürgen Falter, Thomas Lindenberger, *Siegfried Schumann, Wahlen und Abstimmungen in der Weimarer Republik. Materialien zum Wahlverhalten 1919–1931*, München 1986, s. 41, 44; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 549.

⁵⁸ Marek Maciejewski, *Ustanowienie rządów hitlerowskich w ocenach niemieckich konserwatystów (1933–1934)*, „Przegląd Zachodni” 1992, nr 4, s. 23.

⁵⁹ Michael Frehse, *Ermächtigungsgesetzgebung im Deutschen Reich 1914–1933*, Pfaffenweiler 1985, s. 145;

V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 551.

⁶⁰ Oficjalne unieważnienie mandatów posłów komunistycznych nastąpiło 5 maja 1933 r. Zobacz: W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 27.

ówczesnej sytuacji dobitnie świadczyły coraz liczniejsze przypadki wymuszania dymisji lub wręcz stosowania aresztów domowych wobec polityków zdobywających się na symboliczne formy protestu przeciw brunatnemu terrorowi. Brak stabilności politycznej na prowincji skwapliwie wykorzystywał minister spraw wewnętrznych Wilhelm Frick, wprowadzając zarządy komisaryczne do kolejnych krajów. W tej sytuacji, wybory krajowe z 5 marca 1933 posiadały drugorzędne znaczenie. I tak jednak przyniosły NSDAP przekonujące zwycięstwo⁶¹.

Inauguracyjne posiedzenie Reichstagu VIII kadencji rozpoczęło się 21 marca 1933 r. przedpołudniową uroczystością w kościele garnizonowym (*Garnisonkirche*) w Poczdamie. Została ona z wielkim rozmachem i starannością przygotowana przez ministra oświecenia publicznego i propagandy Josepha Goebbelsa. Zarówno dzień, jak i miejsce nie zostały wybrane przypadkowo. Świątynia była symbolem potęgi Królestwa Prus. W jej krypcie spoczywali Fryderyk Wilhelm I i Fryderyk II Wielki. „Dzień Poczdamu” został wyznaczony ze względu na rocznicę zwołania w 1871 r. Reichstagu zjednoczonych Niemiec. Tym samym, miał symbolizować bezpośredni związek tradycji starej II Rzeszy dynastii Hohenzollernów i kanclerza Ottona von Bismarcka oraz nowej narodowosocjalistycznej III Rzeszy⁶². Kolejnym symbolem stało się spotkanie prezydenta von Hindenburga i kanclerza Hitlera przed wejściem do kościoła garnizonowego.

Tego samego dnia o godz. 17.00 posłowie zebrali się w budynku Opery Krolla przy Königsplatz w Berlinie, aby kontynuować inauguracyjne posiedzenie parlamentu⁶³. Oficjalnie nowa lokalizacja miejsca obrad była spowodowana dramatyczną skalą zniszczeń historycznej siedziby Reichstagu. Przybywających do nowej sali posiedzeń posłów powitała wielka flaga ze swastyką za miejscami przydzielonymi. Był to kolejny, widoczny symbol nowej ponurej fazy dziejów niemieckiego parlamentaryzmu.

Jako pierwszy głos zabrał Hermann Göring (NSDAP), jako prezydent Reichstagu poprzedniej kadencji. Jego przemówienie było pełne agresji i otwartego oskarżenia lewicowej opozycji o działalność antypaństwową:

W następstwie obrzydliwej zbrodni zostaliśmy zmuszeni do opuszczenia budynku, wzniesionego niegdyś dla narodu niemieckiego. Zniszczeniu uległa sala posiedzeń. Wszyscy wiecie, że zamach ten był jedynie konsekwencją dziesięcioleci agitowania przeciwko Rzeszy, narodowi i państwu. Miał też być sygnałem do rozpętania w Niemczech anarchii i chaosu. Miało to nastąpić w czasie, gdy zaczęły pojawiać się pierwsze oznaki reorganizacji i odbudowy Rzeszy⁶⁴.

Po przemówieniu Göringa przystąpiono do wyboru prezydium Reichstagu kolejnej kadencji. Przewodniczący frakcji parlamentarnej NSDAP Wilhelm Frick zaproponował kandydaturę Göringa na stanowisko prezydenta. Propozycja została przeforsowana bez większych problemów. W podobny sposób został przegłosowany skład prezydium Reichs-

⁶¹ M. Broszat, op. cit., s. 136–138; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 552–553.

⁶² Martin Sabrow, *Der „Tag von Potsdam“*. *Zur doppelten Karriere eines politischen Mythos*, w: Christoph Kopke, Werner Treß (hrsg.), *Der Tag von Potsdam. Der 21. März und die Errichtung der nationalsozialistischen Diktatur*, Berlin 2013, s. 67–72; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 559.

⁶³ M. Kitchen, op. cit., s. 91.

⁶⁴ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags, Reichstagsprotokolle, 1933, 8. Wahlperiode 1933*, s. 11. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w8_bsb00000141_00015.html (dostęp: 25.09.2025).

tagu. Nowymi zastępcami prezydenta Reichstagu zostali wybrani: Thomas Esser (Centrum)⁶⁵, Walther Graef (DNVP)⁶⁶ i Ernst Zörner (NSDAP)⁶⁷.

W kończącym inauguracyjne posiedzenie przemówieniu Göringa pojawiły się jedynie niewinnie brzmiące wzmianki o zmianie regulaminu Reichstagu i ustawodawczej propozycji frakcji parlamentarnej NSDAP. Stanowiło to istotne wyzwanie dla narodowych socjalistów. Do przegłosowania zmiany regulaminu i ustawy o specjalnych pełnomocnictwach dla rządu Hitlera konieczne było zapewnienie sobie aprobaty i obecności 2/3 posłów ze wszystkich frakcji parlamentarnych⁶⁸. Pierwszy problem stanowiła kwestia konieczności obecności na sali posiedzeń aż 432 posłów (z 647 wyłonionych w wyborach z 5 marca 1933 r.). Ze względu na fakt, iż frakcje parlamentarne KPD i SPD liczyły w sumie 201 posłów należało jeszcze zagwarantować sobie obecność przynajmniej 15 posłów z innych frakcji. W tej sytuacji, wspomniana propozycja zmiany regulaminu procedowania wydawała się uzasadniona (z punktu widzenia NSDAP – uwaga P.M.). Głównym jej założeniem miało być uznanie za obecnych posłów, którzy nie pojawili się na głosowaniu bez przedłożenia usprawiedliwienia⁶⁹. Dotyczyło to zwłaszcza aresztowanych parlamentarzystów z frakcji KPD. Ostatecznie jednak NSDAP poradziła sobie z parlamentarną arytmetyką z brutalną sprawnością. Na początek 7 marca 1933 r. zdelegalizowana została KPD, w następstwie uznania jej za ugrupowanie prowadzące działalność antypaństwową. Stworzyło to formalne podstawy do podjęcia kolejnego kroku, a mianowicie unieważnienia (15 marca) komunistycznych mandatów poselskich⁷⁰. Po tym bezprecedensowym zamachu na demokratyczny werdykt wyborczy, nowym wyzwaniem stała się postawa pozostałych 538 parlamentarzystów. O zdyscyplinowanie frakcji NSDAP Hitler mógł być całkowicie pewien. Brutalność poczynań sił policyjnych, SS i bojówek SA sprawiły, że zastraszaniu

⁶⁵ Thomas Esser (1870–1948), niemiecki wydawca prasowy i polityk. 1900 założyciel (oraz do 1933 prezes) Euskirchener Spar- und Kreditgenossenschaft. 1904–1914 wydawca i współwłaściciel „Euskirchener Volkszeitung”. 1906–1924 radny w Euskirchen (Centrum). 1912–1933 członek prezydium Partii Centrum. 1918–1928 członek Landtagu Nadrenii. 1919–1921 członek Zgromadzenia Konstytucyjnego Prus, 1921–1922 również pruskiego Landtagu. 1921–1933 poseł do Reichstagu (1926–1928 wiceprezydent, a od 1928 I wiceprezydent). Od kwietnia do maja 1933 więziony. Po zamachu na Hitlera w 1944 ponownie aresztowany (w ramach Aktion „Gewitter”). W 1945 założyciel struktur CDU w Euskirchen.

⁶⁶ Walther Graef (1873–1937), niemiecki prawnik i polityk. 1907–1912 poseł do Reichstagu z listy Zrzeszenia Gospodarczego (*Wirtschaftliche Vereinigung*). 1918–1933 działacz DNVP. 1920–1933 ponownie poseł do Reichstagu (DNVP). 1925–1933 wiceprezydent Reichstagu.

⁶⁷ Ernst Zörner (1895–1945?), niemiecki handlowiec i działacz polityczny. Ochotnik podczas I wojny światowej. W 1918 członek Grenzschutz Ost w Gdańsku. Od 1922 członek NSDAP (współzałożyciel struktur partyjnych w Brunszwiku). 1928–1930 radny NSDAP w Brunszwiku. 1930–1932 poseł do Landtagu Brunszwiku (również jego prezydent). 1932–1933 poseł do Reichstagu (marzec–wrzesień 1933 wiceprezydent). IV–VIII 1933 ponownie prezydent Landtagu Brunszwiku. VIII 1933 – VII 1939 nadburmistrz Drezna. IX 1939 – I 1940 burmistrz Krakowa. W okresie 1 I 1940 – 10 IV 1943 gubernator dystryktu lubelskiego Generalnego Gubernatorstwa.

⁶⁸ Wymagał tego artykuł 76 ustawy zasadniczej, wskazujący, że do uchwalenia ustawy zmieniającej konstytucję niezbędne jest *quorum* 2/3 posłów zasiadających w Reichstagu. Ponadto 2/3 posłów obecnych na sali plenarnej podczas głosowania powinno wypowiedzieć „za”. Zob.: V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 565.

⁶⁹ W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 21–23; Michael Burleigh, op. cit., s. 172; M. Kitchen, op. cit., s. 91–92; F. McDonough, op. cit., s. 50; C. McNab, op. cit., s. 14; R. Overy, op. cit., s. 75; F. Ryszka, op. cit., s. 204; Hans Schneider, *Das Ermächtigungsgesetz vom 24. März 1933*, „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte” 1 (1953), s. 197–221; Wojciech Wichert, *Ustawa o pełnomocnictwach (Ermächtigungsgesetz) z 23 marca 1933 roku jako katalizator budowy państwa wodzowskiego w Niemczech*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” Nr 3959, „Studia nad autorytaryzmem i totalitaryzmem” 2019, 41/4, s. 32; J. Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 67–68.

⁷⁰ Alfred Grosser, *Geschichte Deutschlands seit 1945. Eine Bilanz*, München 1981, s. 35–36.

ulegli również posłowie zarówno koalicyjnej DNVP, jak i pozostałych centroprawicowych frakcji parlamentarnych (w tym Centrum).

Posiedzenie Reichstagu w dniu 23 marca 1933 r. rozpoczęło się od wezwania posłów do uczczenia pamięci Dietricha Eckarta⁷¹, uznawanego za głównego ideologa NSDAP jeszcze z okresu monachijskiego. Po krótkich proceduralnych czynnościach przystąpiono do prezentacji wniosku frakcji NSDAP o zmianę regulaminu głosowania w Reichstagu. Został on zaprezentowany przez przewodniczącego frakcji NSDAP Wilhelma Fricka. Konieczność przegłosowania zmiany regulaminu tłumaczono regularną „obstrukcją” obrad, stosowaną przez lewicową opozycję⁷². Na zakończenie formalnej dyskusji głos zabrał Adolf Hitler. Jego dwuipółgodzinne przemówienie było jak zwykle przepełnione propagandowymi sloganami. Najważniejszy okazał się jednak fakt umiejętnego ukrycia rzeczywistych intencji ustawy o „specjalnych pełnomocnictwach”. Kanclerz Rzeszy wspominał więc, że

Z racji tego, że rząd dysponuje wyraźną większością, liczba przypadków, w których mogłaby zaistnieć potrzeba skorzystania z takiego prawa [specjalnych pełnomocnictw – uwaga P.M.] jest sama w sobie ograniczona. Mimo to, rząd narodowego protestu nalega na uchwalenie tej ustawy. Da ona partiom obecnym w Reichstagu możliwość zapewnienia Niemcom pokojowego rozwoju i porozumienia przynoszącego owoce w przyszłości. [...] Niech Panowie sami podejmą decyzję o pokoju lub wojnie⁷³.

Na głos protestu zdecydował się jedynie przewodniczący SPD Otto Wels⁷⁴. Jego wystąpienie było próbą obrony osiągnięć Republiki Weimarskiej. Zakończył je dumną deklaracją: „Można odebrać nam wolność i życie, ale nie honor”⁷⁵. Na wystąpienie przywódcy socjaldemokratów Hitler odpowiedział repliką pełną ironii i cynizmu. Można było się w niej doszukać otwartej deklaracji o końcu obowiązywania dotychczasowych konstytucyjnych norm sprawowania władzy.

Przy tak przytłaczającej atmosferze obrad wynik musiał być oczywisty. Posłowie frakcji centroprawicowych zdawali się wyraźnie wystraszeni zarówno stale skandowanymi z ław narodowych socjalistów okrzykami „Heil!”, jak i stałą obecnością bojówek SA przed salą posiedzeń parlamentu. Najpierw zmianie uległ regulamin obrad Reichstagu. W kolej-

⁷¹ Dietrich Eckart (1868–1923), niemiecki dziennikarz, pisarz i polityk. W latach 1918–1921 wydawca tygodnika „Auf gut deutsch”. 5 stycznia 1919 współzałożyciel (wraz z Antonem Drexlerem) Niemieckiej Partii Robotników (*Deutsche Arbeiterpartei, DAP*). Od 1921 redaktor „Völkischer Beobachter”. Był autorem hymnu SA *Sturmlied* z refrenem „Deutschland erwache!”. Uczestnik puczu monachijskiego. Autor, wydanej w 1924, antysemickiej broszury *Der Bolschewismus von Moses bis Lenin*.

⁷² *Verhandlungen des Deutschen Reichstags, Reichstagsprotokolle, 1933, 8. Wahlperiode 1933*, s. 24 http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w8_bsb00000141_00028.html (dostęp: 25.09.2025); K. Grünberg, op. cit., s. 115.

⁷³ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags, Reichstagsprotokolle, 1933, 8. Wahlperiode 1933*, s. 32 http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w8_bsb00000141_00036.html (dostęp: 25.09.2025).

⁷⁴ Otto Wels (1873–1939), niemiecki polityk. Od 1891 członek SPD. 1912–1918 i 1920–1933 poseł do Reichstagu. W listopadzie 1918 był członkiem Rady Robotniczo-Zołnierskiej Berlina. W okresie 1919–1933 przewodniczący SPD. W marcu 1920 był jednym z organizatorów strajku generalnego podczas puczu Kappa. W maju 1933 opuścił Niemcy, udając się najpierw do Okręgu Saary, a następnie do Francji. W sierpniu 1933 został pozbawiony niemieckiego obywatelstwa. W latach 1933–1939 organizował emigracyjne struktury SPD w Czechosłowacji, a następnie we Francji.

⁷⁵ Max Domarus, *Hitler. Reden 1932 bis 1945*, Bd. I Triumph. Erster Halbband 1932–1934, München 1965, s. 239–241; R.J. Evans, *Nadejście Trzeciej Rzeszy*, s. 359; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 567.

nym głosowaniu została przyjęta „Ustawa o usunięciu zagrożenia narodu i Rzeszy” (*Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich*). Spośród 538 głosujący parlamentarzystów aż 444 (większość konstytucyjna – uwaga P.M.) opowiedziało się za ustawą. Przeciwno głosowało jedynie 94 posłów frakcji SPD. Tekst ustawy został niezwłocznie opublikowany w „Dzienniku Ustaw Rzeszy” (*Reichsgesetzblatt*), by wejść w życie nazajutrz, czyli 24 marca 1933 r. „Das Gesetz zur Behebung der Not von Volk und Reich” była postrzegana przez samych narodowych socjalistów jako swego rodzaju

przejściowa konstytucja rewolucji niemieckiej [...], która kończy praktycznie z przeżyтыми i stającymi się nieprzydatnymi formami systemu parlamentarnego. Usuwa w Rzeszy już praktycznie nieodpowiedzialny parlamentaryzm i stawia w jego miejsce odpowiedzialne kierownictwo kanclerza i prowadzonego przez niego rządu⁷⁶.

Rząd Hitlera otrzymał na okres 4 lat⁷⁷ możliwość wydawania rozporządzeń z mocą ustawy (dekretów) bez konieczności ubiegania się o przyzwolenie ze strony Reichstagu. Ponadto dekrety rządowe mogły wykraczać poza ramy prawne wyznaczone przez konstytucję, projekty ustaw miały być przygotowywane przez kanclerza a wchodzić w życie już następnego dnia (po uprzednim ogłoszeniu i zamieszczeniu w „Dzienniku Ustaw Rzeszy”). Rząd uzyskał również prawo do samodzielnego zawierania porozumień międzynarodowych. Z ustawy o pełnomocnictwach zostały wyłączone jedynie decyzje dotyczące likwidacji najwyższych konstytucyjnych instytucji państwowych (Reichstagu i Reichsratu, rządu, prezydenta)⁷⁸.

O ile fakt oddania głosów przeciwnych ustawie o specjalnych pełnomocnictwach przez frakcję parlamentarną SPD można uznać za w pełni zrozumiałą formę wyrażenia swojego stanowiska wobec postępującego demontażu demokracji parlamentarnej w Niemczech, o tyle postawy pozostałych, obecnych w Reichstagu, frakcji wynikały z innych przesłanek. Fakt głosowania za ustawą przedłożoną przez NSDAP można uznać z pewnością za bezpośredni efekt zwykłego ludzkiego strachu przed wszechwładnym terrorem policyjnym. Na uwagę zasługuje również naiwna wiara części centroprawicowych frakcji (zwłaszcza Partii Centrum) w gwarancje narodowych socjalistów, dotyczące utrzymania najważniejszych zapisów konstytucji, a zwłaszcza dotychczasowych kompetencji Reichstagu i Reichsratu, parlamentów krajowych, swobód wyznaniowych czy niezależności wymiaru sprawiedliwości. Ze swojej strony Hitler zadeklarował wolę zwoływania posiedzeń Reichstagu celem informowania o decyzjach podejmowanych przez jego

⁷⁶ Jörg Biesemann, *Das Ermächtigungsgesetz als Grundlage der Gesetzgebung im nationalsozialistischen Staat. Ein Beitrag zur Stellung des Gesetzes in der Verfassungsgeschichte 1919–1945*, Münster 1985, s. 266; M. Burleigh, op. cit., s. 173–174; Tadeusz Guz, *Filozofia prawa III Rzeszy Niemieckiej*, Lublin 2022, s. 156; R. Overy, op. cit., s. 75; F. Ryszka, op. cit., s. 207–209; Carl Schmitt, *Das Reichsstatthaltergesetz*, Berlin 1933, s. 8; Wilhelm Stuckart, *Nationalsozialismus und Staatsrecht*, w: Hans-Heinrich Lammers, Hans Pfundtner (hrsg.), *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, Bd. 1: *Die weltanschaulichen, politischen und staatsrechtlichen Grundlagen des nationalsozialistischen Staates*, Berlin 1936, s. 7.

⁷⁷ Ustawa o pełnomocnictwach miała obowiązywać do 1 kwietnia 1937 r. 30 stycznia 1937 r. Reichstag podjął decyzję o przedłużeniu okresu obowiązywania ustawy aż do 1 kwietnia 1941 r. W dwa lata później, 30 stycznia 1939 r. nastąpiła kolejna prolongata – do 10 maja 1943 r. Na zakończenie całego procesu, 10 maja 1943 r. Hitler zakończył tę swoistą fikcję prawną, wydając „dekret o bezterminowym okresie obowiązywania ustawy”. F. McDonough, op. cit., s. 63; J. Wąsicki, op. cit., s. 219.

⁷⁸ F. Ryszka, op. cit., s. 207–208.

gabinet. Wspominał również o możliwości przekazywania parlamentowi do akceptacji części ustaw⁷⁹.

Ustawa o specjalnych pełnomocnictwach oznaczała ostateczne pożegnanie Niemiec z systemem demokracji parlamentarnej. Reichstag miał się odtąd stać „narzędziem w ręku rządu”. Najpoważniejsze następstwa prawne wynikały z faktu dopuszczenia możliwości stanowienia przez rząd ustaw z pominięciem konstytucji. Do tego typu kwestii zaliczone zostały decyzje dotyczące się spraw budżetowych. Trudno się nie zgodzić z ówczesnym stwierdzeniem Hitlera na zakończenie debaty nad ustawą: „Dajcie mi cztery lata, a nie poznacie Niemiec”⁸⁰. Ermächtigungsgesetz gwarantowała formalnie zachowanie instytucji dwuizbowego parlamentu (Reichstagu i Reichsratu). W rzeczywistości jednak jego rola została sprowadzona do pozycji organu pozbawionego realnego wpływu na proces stanowienia prawa. Dobitym tego świadectwem było przeforsowanie przez Hitlera – przy całkowitym pominięciu procedur parlamentarnych – kluczowych decyzji o charakterze konstytucyjnym⁸¹.

Pierwszy okres stosowania ustawy o specjalnych pełnomocnictwach przyniósł stworzenie prawnych podstaw totalitarnego państwa. Znalazło to swój wyraz w procesie „ujednolicania” (Gleichschaltung) Niemiec. Ośrodkiem stanowienia prawa stał się – obok Reichstagu – rząd poprzez wydawanie: rozporządzeń (Verordnungen), ustaw rządowych⁸² lub osobistych zarządzeń kanclerza (Führererlässe)⁸³. W przypadku rozporządzeń regulacje prawne dotyczyły przede wszystkim realizacji planu czteroletniego (Vierjahresplan). Zresztą rzeczywiste kompetencje decyzyjne zyskał pozakonstytucyjny organ w postaci Urzędu Pełnomocnika ds. Planu Czteroletniego. Na jego czele stanął prezydent Reichstagu Hermann Göring. Wydawaniem ustaw rządowych zajęła się – powołana dekretem Adolfa Hitlera z 30 sierpnia 1939 r. – Rada Ministrów do Spraw Obrony (Ministerrat für die Reichsverteidigung). Organ ten miał przyspieszyć proces stanowienia aktów prawnych niezbędnych z punktu widzenia niemieckiego wysiłku wojennego⁸⁴. Potwierdzeniem dominującej po-

⁷⁹ Z tej ostatniej możliwości Hitler miał skorzystać w przyszłości kilkakrotnie. Narodowosocjalistyczny Reichstag otrzymał do formalnej akceptacji ustawy o: przedłużeniu pełnomocnictw z 1937 i 1939 r., nowym ustroju Rzeszy z 30 stycznia 1934 r., fladze Rzeszy, obywatelstwie, ochronie niemieckiej krwi i honoru z 15 września 1935 r. oraz włączeniu Gdańska do Rzeszy z 1 września 1939 r. Więcej na ten temat: K. Grünberg, op. cit., s. 115; Henning Köhler, *Deutschland auf dem Weg zu sich selbst. Eine Jahrhundertgeschichte*, Stuttgart 2002, s. 288; Hans-Ulrich Thamer, *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933–1945*, Berlin 1998, s. 274; J. Wasicki, op. cit., s. 217–219.

⁸⁰ Wolfgang Benz, *Die 101 wichtigsten Fragen. Das Dritte Reich*, München 2007, s. 12; W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 23; Ludwig von Köhler, *Grundlehren des deutschen Verwaltungsrechts*, Stuttgart–Berlin 1935, s. 17; F. McDonough, op. cit., s. 59–63.

⁸¹ Bartosz Nieścior, *Charakterystyka systemu prawno-ustrojowego III Rzeszy*, w: B. Nieścior, *Prawno-organizacyjne aspekty wcielania do III Rzeszy Sudetenlandu i Austrii*, Warszawa 2020, s. 24.

⁸² W latach 1933–1945 zostało uchwalonych 721 ustaw rządowych (1933 – 218 ustaw, 1934 – 190, 1935 – 149, 1936–1938 – 100 oraz 1940–1945 – 64). Więcej na ten temat: K. Grünberg, op. cit., s. 116; Hans Schneider, *Das Ermächtigungsgesetz vom 24. März 1933. Bericht über das Zustandekommen und die Anwendung des Gesetzes*, w: „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1. Jg. (1953), 3. Heft, s. 214.

⁸³ W tej kwestii pomocne całościowe opracowanie o charakterze źródłowym stanowi: *Führer-Erlasse“ 1939–1945. Edition sämtlicher überlieferter, nicht im Reichsgesetzblatt abgedruckter, von Hitler während des Zweiten Weltkrieges schriftlich erteilter Direktiven aus den Bereichen Staat, Partei, Wirtschaft, Besatzungspolitik und Militärverwaltung*, Martin Moll (hg.), Stuttgart 1997. Do problemu *Führer-Erlasse* odniósł się również: F. Ryszka, op. cit., s. 227–233.

⁸⁴ W skład Rady Ministrów do Spraw Obrony weszli: Hermann Göring – pełnomocnik, Rudolf Hess – przedstawiciel NSDAP i zastępca Führera, Wilhelm Frick – pełnomocnik generalny ds. administracji Rzeszy, Walther

zycji Hitlera (Führerprinzip) w procesie stanowienia prawa w Niemczech miały się stać coraz liczniej pojawiające się dekrety Führera (Führererlässe). Były to akty prawne z mocą ustawy, niewymagające promulgowania i publikowania w Dzienniku Ustaw Rzeszy (Reichsgesetzblatt)⁸⁵. Nie można również pominąć rozporządzeń wyjątkowych prezydenta Rzeszy (Notverordnungen), stosowanych w odniesieniu do mniej istotnych kwestii. Wszystkie wspomniane powyżej akty prawne zapewniały narodowosocjalistycznemu reżimowi możliwość całkowitego pominięcia konstytucyjnych struktur państwa w tworzeniu podstaw totalitarnego państwa.

Za złamanie „gwarancji” udzielonych istnieniu dwuizbowego parlamentu na mocy ustawy o specjalnych pełnomocnictwach należy uznać stopniowy demontaż federalnego charakteru Niemiec. Zostało to zrealizowane poprzez faktyczne podporządkowanie krajów władzom centralnym. Wstępem do tego procesu była „Tymczasowa ustawa o ujednoczeniu krajów z Rzeszą” z 31 marca 1933 r. Na jej podstawie, do 15 kwietnia 1933 r. parlamenty krajowe miały zostać rozwiązane, a następnie „zreorganizowane” na podstawie wyników do Reichstagu z 5 marca. Z nowego rozdania miejsc w Landtagach miano oczywiście wyłączyć KPD. „Ustawa rządowa” z 31 marca 1933 r. zapewniała dominację polityczną NSDAP i DNVP również w krajach, gdzie ugrupowania te nie posiadały dotąd dostatecznego poparcia ze strony wyborców. Proces „reorganizacji” miał dotyczyć również wszystkich szczebli władz samorządowej (od poziomu powiatu po rady miejskie i gminne)⁸⁶. 7 kwietnia 1933 r. została ogłoszona kolejna „Druga ustawa o ujednoczeniu krajów z Rzeszą”⁸⁷. Na jej mocy powołane zostały urzędy namiestników Rzeszy dla poszczególnych krajów. Mieli oni być powoływani i odwoływani przez prezydenta Rzeszy na wniosek kanclerza⁸⁸. Zostały im nadane szerokie uprawnienia, umożliwiające powoływanie i odwoływanie premierów rządów krajowych, rozwiązywanie parlamentów krajowych oraz powoływanie i odwoływanie urzędników i sędziów. Fakt, iż namiestnikami zostali – zaliczani do kategorii tzw. przywódców politycznych (politische Führer) – lokalni gauleiterzy (przywódcy okręgów NSDAP) oznaczał w rzeczywistości przejęcie przez Hitlera kontroli również nad niemiecką prowincją⁸⁹.

Za ostateczne pożegnanie Niemiec z systemem parlamentarnym należy uznać „Ustawę o przebudowie partii” (Gesetz gegen Neubildung der Parteien) z 14 lipca 1933 r.⁹⁰ Była kolejną bardzo istotną ustawą rządową, sygnowaną przez Hitlera, ministra spraw wewnętrz-

Funk – pełnomocnik generalny ds. gospodarki, Wilhelm Keitel – przedstawiciel sił zbrojnych, Hans Lammers – szef Kancelarii Rzeszy i przedstawiciel Führera. Więcej na ten temat: B. Mertens, *Rechtsetzung im Nationalsozialismus*, Tübingen 2009.

⁸⁵ K. Grünberg, op. cit., s. 181–182.

⁸⁶ R.J. Evans, *Nadejście Trzeciej Rzeszy*, s. 349; K. Grünberg, op. cit., s. 117; F. McDonough, op. cit., s. 51; E. Jędrzejewski, op. cit., s. 93–94; F. Ryszka, op. cit., s. 212; V. Ullrich, *Hitler: Narodziny zła*, s. 554; J. Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 68.

⁸⁷ W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 24; F. Ryszka, op. cit., s. 212.

⁸⁸ Namiestnikami Rzeszy zostali w 1933 r.: Robert Wagner (Badenia), Franz von Epp (Bawaria), Wilhelm Loeper (Brunswick/Anhalt), Karl Kaufmann (Hamburg), Jakob Sprenger (Hesja), Alfred Meyer (Lippe/Schaumburg-Lippe), Friedrich Hildebrandt (Meklemburgia-Schwerin/Lubeka/ Meklemburgia-Strelitz), Carl Röver (Oldenburg/Brema), Prusy (Adolf Hitler, od 10 kwietnia 1933 Hermann Göring), Saksonia (Martin Mutschmann), Turyngia (Fritz Sauckel), Wilhelm Murr (Wirtembergia).

⁸⁹ W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 24; Martin Broszat, op. cit., s. 140; K. Grünberg, op. cit., s. 117; E. Jędrzejewski, op. cit., s. 95; M. Kitchen, op. cit., s. 92; F. Ryszka, op. cit., s. 213.

⁹⁰ „Reichsgesetzblatt” [dalej: RGBl.] I, s. 479.

nych Fricka i ministra sprawiedliwości Franza Gürtnera⁹¹. Zakazywała ona działalności partii politycznych za wyjątkiem NSDAP. Wspierające dotąd rząd Hitlera na forum Reichstagu – ugrupowania centroprawicowe (DNVP, Partia Centrum) uprzedziły nieco decyzje ustawodawcze. 27 czerwca 1933 r. na demonstracyjne ustąpienie z rządu zdecydował się Hugenberg. Umożliwiło to Hitlerowi powierzenie resortów gospodarczych zdeklarowanym narodowym socjalistom. Ministerstwo gospodarki objął Kurt Schmitt⁹², zaś rolnictwa i gospodarki żywnościowej Richard Walther Darré⁹³. Tego samego dnia zapadła decyzja o samorozwiązaniu się DNVP. Pewną formę rekompensaty stanowiło porozumienie zawarte z NSDAP. Gwarantowało ono „przyjazne traktowanie” i ochronę przed „wszelką zniewagą i dyskryminacją”⁹⁴.

W ciągu tygodnia na podobne posunięcia zdecydowały się kierownictwa Deutsche Staatspartei (DSP) (28 czerwca), Deutsche Volkspartei (DVP) (4 lipca), Bayerische Volkspartei (BVP) (4 lipca) oraz Centrum (5 lipca). Należy zwrócić uwagę, że do eliminacji głównych partii opozycyjnych (KPD i SPD) doszło nieco wcześniej. 9 maja 1933 r. zostały unieważnione mandaty posłów KPD, po czym przystąpiono do rozprawy z dwiema głównymi partiami opozycyjnymi. Działalność KPD została oficjalnie zakazana już 26 maja 1933 r., a SPD 22 czerwca 1933 r. Delegalizacja tego ostatniego ugrupowania była postrzegana w kręgach narodowosocjalistycznej władzy jako symbol osiągnięcia głównego celu. Było nim stworzenie realnych podstaw pod system monopartyjny w Niemczech⁹⁵.

Ustawa likwidująca wielopartyjny system polityczny w Niemczech była kolejnym, dobrze przemyślanym działaniem narodowych socjalistów. Stanowiła swoiste nawiązanie do wyrażonej przez Hitlera jeszcze w 1930 r. intencji:

My, narodowi socjaliści, nigdy nie twierdziłiśmy, że jesteśmy reprezentantami stanowiska demokratycznego, lecz otwarcie wyjaśniliśmy, że posługujemy się środkami demokratycznymi tylko po to, by zdobyć władzę i że po przejęciu władzy odmówimy naszym nieprzyjaciołom wszystkich tych środków, które przyznaje się nam w czasie opozycji... Dla nas parlament nie

⁹¹ Franz Gürtner (1881–1941), niemiecki prawnik i polityk. Od 1909 w bawarskim Ministerstwie Sprawiedliwości. 1914–1918 służba wojskowa (udział w walkach na froncie zachodnim i bliskowschodnim). 1920–1924 działacz Bawarskiej Partii Centrum (*Bayerische Mittelpartei, BMP*), 1924–1933 DNVP. Od czerwca 1932 minister sprawiedliwości. W 1933 współzałożyciel Akademii Prawa Niemieckiego. Od 1937 członek NSDAP.

⁹² Kurt Schmitt (1886–1950), niemiecki prawnik i polityk. W latach 1913–1917 związany z koncernem Allianz. Od 1921 do 1933 dyrektor generalny Allianz. Od 29 czerwca 1933 do 30 lipca 1934 minister gospodarki. Od sierpnia 1933 pełnomocnik Prus w Reichsracie. Od września 1933 pruski radca stanu. Od października 1934 członek Akademii Prawa Niemieckiego. 30 lipca 1934 zastąpiony w Ministerstwie Gospodarki przez H. Schachta.

⁹³ Richard Walther Darré (1895–1953), niemiecki agronom, zootechnik, polityk. 1914–1918 służba wojskowa na froncie zachodnim. Od 1924 był jednym z czołowych działaczy Związku Artamanów. Od tego czasu stał się propagatorem idei „Blut und Boden” („Krew i ziemia”), wiążącej niemieckie chłopstwo z rasą nordycką. Od 1930 członek NSDAP i SS. 1931–1938 szef Urzędu SS ds. Rasy i Osadnictwa. 1932 założyciel miesięcznika „Deutsche Agrarpolitik”. Od 1932 poseł do Reichstagu. Od 1933 Reichsleiter, SS-Gruppenführer i członek Akademii Prawa Niemieckiego. Od czerwca 1933 do maja 1942 szef Urzędu NSDAP ds. Polityki Rolnej, od 4 kwietnia 1933 do 16 maja 1942 przywódca chłopów Rzeszy, od 29 czerwca 1933 do maja 1942 minister wyżywienia i rolnictwa. 1945–1949 internowany przez okupacyjne władze amerykańskie. 1949 skazany na 7 lat więzienia w „procesie Wilhelmstrasse”. W sierpniu 1950 zwolniony.

⁹⁴ V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 580.

⁹⁵ W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 27–28; J. Goebbels, op. cit., s. 249; M. Kitchen, op. cit., s. 97–98; F. McDonough, op. cit., s. 85–88; R. Overy, op. cit., s. 85; F. Ryszka, op. cit., s. 219; J. Toland, op. cit., s. 361–362; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 579; J. Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 70.

jest celem samym w sobie, lecz środkiem do celu. W zasadzie nie jesteśmy żadną partią parlamentarną, ponieważ wtedy stalibyśmy w sprzeczności do naszej całej koncepcji⁹⁶.

Jeszcze bardziej jednoznacznie określił istotę intencji kierownictwa NSDAP minister oświecenia publicznego i propagandy Joseph Goebbels. W swojej notatce z 23 czerwca 1933 r., z niekłamany entuzjazmem przyjął delegalizację SPD: „Wczoraj: SPD rozwiązana. Bravo! Państwo totalne nie każe długu na siebie czekać”⁹⁷.

Ostatnie posiedzenie Reichstagu VIII kadencji (I kadencji narodowosocjalistycznej) odbyło się 17 maja 1933 r. Jego program obejmował tylko jeden punkt, a mianowicie przemówienie Hitlera. Kanclerz Rzeszy po raz kolejny wystąpił z ostrą krytyką stosunków międzynarodowych i „niemieckiej krzywdy” w następstwie narzucenia przez zwycięskie mocarstwa alianckie traktatu wersalskiego. Zdominowany przez narodowych socjalistów Reichstag odpowiedział przyjęciem (poprzez aklamację) czołobitnej rezolucji popierającej antywersalską politykę rządu: „Niemiecki Reichstag – jako przedstawiciel narodu niemieckiego – popiera stanowisko rządu Rzeszy, wyrażając jedność w tej kluczowej dla losów narodu niemieckiego kwestii”⁹⁸. Po zaledwie godzinnym posiedzeniu kadłubowy parlament Niemiec zakończył obrady. Wymownym i ponurym symbolem jego znikomego znaczenia stało się odśpiewanie przez frakcję NSDAP partyjnego hymnu „Horst-Wessel-Lied”.

14 lipca 1933 r. Hitler złożył podpis pod jeszcze jednym ważnym aktem prawnym. Była nim „Ustawa o referendum” (Gesetz über Volksabstimmung). Jej znaczenie wydaje się równie istotne w procesie dalszego ograniczania roli Reichstagu. Hitler zyskiwał dodatkową możliwość przeforsowania zmian nawet o charakterze konstytucyjnym przy całkowitym pominięciu parlamentu⁹⁹.

Uzyskanie przez NSDAP hegemonistycznej dominującej pozycji w Niemczech nie oznaczało bynajmniej końca działalności Reichstagu. Odtąd miał się on jednak stać instytucją czysto fasadową.

Czujący się już pewnie Hitler zdecydował się na przekształcenie Reichstagu w miejsce prezentacji kolejnych „dokonań” swego rządu¹⁰⁰. 12 października 1933 r. podczas posiedzenia rządu zapadła decyzja o rozwiązaniu parlamentu i wyłonieniu nowej, złożonej „tylko z 600 deputowanych spośród nas [czytaj, działaczy NSDAP, uwaga P.M.]”¹⁰¹. 14 października stanowisko Hitlera bezwolnie poparł prezydent von Hindenburg. Kolejne wybory miały się więc odbyć 12 listopada 1933 r., czyli zaledwie osiem miesięcy po poprzednich. Należy nadmienić, że również 14 października rozwiązano wszystkie parlamenty krajowe (mimo obowiązującego nadal zapisu o 4-letniej kadencji). W tym jednak przypadku narodowi socjaliści nie wspomnieli nawet o dacie kolejnych wyborów. Oznaczało to więc pożegnanie z resztkami odrębności niemieckich regionów¹⁰².

⁹⁶ *Adolf Hitlers Rede am 14. Dezember 1930 in München*, w: Hansjoachim W. Koch, *Volksgerichtshof. Politische Justiz im 3. Reich*, München 1988, s. 69.

⁹⁷ J. Goebbels, *Dzienniki*, t. 1: 1923–1939, s. 249.

⁹⁸ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1933*, s. 54. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w8_bsb00000141_00058.html (dostęp: 25.09.2025). .Zobacz również: F. McDonough, op. cit., s. 78.

⁹⁹ R. Overy, op. cit., s. 86.

¹⁰⁰ M. Burleigh, op. cit., s. 174; M. Kitchen, op. cit., s. 94.

¹⁰¹ J. Goebbels, op. cit., t. I, s. 256.

¹⁰² J. Wąsicki, op. cit., s. 224.

Kampania wyborcza z listopada 1933 r. przebiegała w atmosferze agresywnej i wszechobecnej narodowosocjalistycznej propagandy. Z jednej strony starano się podkreślać sukcesy rządu i samego kanclerza Hitlera w powstrzymaniu fali bezrobocia, a z drugiej strony silne były akcenty wymierzone w głównego wroga czyli system wersalski. Jednym ze sloganów było hasło: „Z Hitlerem przeciw rozbrojeniuemu szaleństwu” (Mit Hitler gegen Rüstungswahnsinn)¹⁰³. Było ono formą nawiązania do krytyki obrad konferencji rozbrojeniowej w Genewie (2 lutego 1932 – 11 czerwca 1934), z której Niemcy zresztą wycofały się 14 października 1933 r. Jako pretekstu wykorzystano treść brytyjskiego planu rozbrojeniowego. Według jego założeń niemieckie zbrojenia zostałyby poddane międzynarodowej kontroli przez okres czterech lat. Dla Hitlera oznaczało to próbę niedopuszczalnej ingerencji w prowadzoną przez niego politykę wewnętrzną. W pięć dni później (19 października 1933 r.) rząd Rzeszy poszedł jeszcze dalej, rezygnując z członkostwa w Lidze Narodów. Po raz pierwszy zastosował praktykę ryzykownych i zaskakujących posunięć w polityce zagranicznej. Wystąpienie Berlina z Ligi Narodów stwarzało realną groźbę popadnięcia Rzeszy w niebezpieczną izolację na arenie międzynarodowej. Stałoby się tak w sytuacji braku dysponowania przez Niemcy militarnym elementem odstraszania i możliwości zastosowania przez mocarstwa alianckie sankcji gospodarczych¹⁰⁴.

Rozpętanie wielkiej narodowej dyskusji, dotyczącej obu dyplomatycznych kwestii, okazało się niezwykle istotnym elementem kampanii wyborczej z przełomu października i listopada 1933 r. Zresztą same wybory do Reichstagu zostały połączone z referendum dotyczącym wyrażenia akceptacji decyzji rządu Rzeszy o wystąpieniu z Ligi Narodów.

Nacjonalistyczne rozgorączkowanie zatoczyło szersze kręgi. Do poparcia „kanclerza ludowego” w wyborach i udzielenia twierdzącej odpowiedzi w referendalnym pytaniu dotyczącym Ligi Narodów wzywały różne środowiska społeczne. Uczynił tak zarówno prezydent Rzeszy feldmarsz. von Hindenburg¹⁰⁵, jak i wielu czołowych niemieckich intelektualistów (m.in.: Gerhart Hauptmann¹⁰⁶, Martin Heidegger¹⁰⁷, Ernst Ferdinand Sauerbruch¹⁰⁸).

¹⁰³ W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 38; F. McDonough, op. cit., s. 99; F. Ryszka, op. cit., s. 167 i 227; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 621.

¹⁰⁴ J. Goebbels, op. cit., t. I, s. 257; K. Grünberg, op. cit., s. 139–140; M. Kitchen, op. cit., s. 99; F. McDonough, op. cit., s. 99; F. Ryszka, op. cit., s. 227; Stanisław Sierpowski, *Wystąpienie Niemiec z Ligi Narodów*, „Przegląd Zachodni” 1983, nr 2, s. 89–90; J. Toland, op. cit., s. 368–369; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 621.

¹⁰⁵ W wygłoszonym 11 listopada 1933 r. wystąpieniu radiowym prezydent wezwał Niemców do jednoznacznego poparcia decyzji o wystąpieniu z Ligi Narodów. Zobacz: Gerhard Schulz, *Permanente Gleichschaltung des öffentlichen Lebens und Entstehung des nationalsozialistischen Führerstaats in Deutschland*, w: G. Schulz (hrsg.), *Die große Krise der dreißiger Jahre*, Göttingen 1985, s. 85; Jörg Thunecke, „Die Jahre des Unheils”. *Der innere Emigrant Oskar Loerke in seinen Tagebüchern und nachgelassenen Gedichten*, w:]Marcin Gołaszewski, Magdalena Kardach, Leonore Krenzlin (hrsg.), *Zwischen inneren Emigration und Exil. Deutschsprachige Schriftsteller 1933–1945*, Berlin–Boston 2016, s. 68; Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Bd. 4, München 2003, s. 813.

¹⁰⁶ Gerhart Hauptmann (1862–1946), niemiecki pisarz i dramaturg. Autor m.in. sztuki *Die Weber* [Tkacze], dramatu *Kollege Crompton* [Kolega Crompton], opowiadania *Kacierz z Soany* [Der Ketzler von Soana]. W 1912 laureat literackiej Nagrody Nobla.

¹⁰⁷ Martin Heidegger (1889–1976), niemiecki filozof. Specjalizował się w fenomenologii, hermeneutyce i egzystencjalizmie. Od 1915 profesor Uniwersytetu we Fryburgu Bryzgowijskim. W 1927 opublikował swoje główne dzieło *Sein und Zeit* [Bycie i czas]. 1933–1934 rektor Uniwersytetu we Fryburgu Bryzgowijskim. 1933–1945 członek NSDAP.

¹⁰⁸ Ernst Ferdinand Sauerbruch (1875–1951), niemiecki lekarz, chirurg (torakochirurg). Pracował w klinikach w Greifswaldzie, Marburgu, Zurychu, Monachium i Berlinie. W 1934 był osobistym lekarzem prezydenta von Hindenburga.

Wybory do Reichstagu z 12 listopada 1933 r. były swoistą formą parodii procesu wyborczego. Biorący w nich udział obywatele Rzeszy otrzymywali pojedynczą kartę do głosowania. Znajdowało się na niej 10 nazwisk: Richarda Walthera Darré, Wilhelma Fricka, Josepha Goebbelsa¹⁰⁹, Hermanna Göringa, Rudolfa Heßa¹¹⁰, Adolfa Hitlera i Ernsta Röhma¹¹¹ (NSDAP) oraz Franza Seldte, Franza von Papena i Alfreda Hugenberg (koalicja Kampffront Schwarz-Weiß-Rot). Wyborcy mieli postawić jedynie adnotację „tak” lub „nie” w wyznaczonym miejscu. Oznaczało to wyrażenie równoczesnej akceptacji (lub jej braku) dla wszystkich dziesięciu kandydatów¹¹². Mimo formalnego zachowania konstytucyjnego prawa do tajności głosowania, wyborcy musieli się zmierzyć z niezwykle przytłaczającą atmosferą. Lokale wyborcze były wręcz obwieszane portretami Hitlera i narodowosocjalistycznymi sloganami propagandowymi, nie wspominając o licznych flagach ze swastyką. „Porządku” pilnowali umundurowani bojówkarze z SA, pilnie obserwujący zachowanie głosujących¹¹³. Ogółem do obsadzenia było 661 miejsc w parlamencie. Czekwały one na kandydatów nominowanych przez Hitlera a umieszczonych na jednej liście wyborczej. Należy zaznaczyć, że dla nadania jej nieco bardziej „pluralistycznego” charakteru, 22 miejsca miały przyspać „bezpартyjnym gościom” NSDAP¹¹⁴.

¹⁰⁹ Joseph Goebbels (1897–1945), niemiecki polityk, jeden z najbliższych współpracowników A. Hitlera. Od 1924 członek NSDAP. Od listopada 1926 gauleiter Berlina. Od wiosny 1930 kierownik Urzędu NSDAP ds. Propagandy. Od 13 marca 1933 do 29 kwietnia 1945 minister propagandy i oświecenia publicznego. Od 22 września 1933 prezydent Izby Kultury Rzeszy. 30 czerwca 1934 był jednym z organizatorów „nocy długich noży”, a w listopadzie 1938 „nocy kryształowej”. W 1940 założyciel i wydawca tygodnika „Das Reich”. Od 24 sierpnia 1944 pełnomocnik ds. wojny totalnej. 30 kwietnia – 1 maja 1945 kanclerz Rzeszy. Popelniał samobójstwo.

¹¹⁰ Rudolf Heß (1894–1987), niemiecki wojskowy i polityk, jeden z najbliższych współpracowników A. Hitlera. 1914–1918 ochotnicza służba wojskowa (udział w walkach na froncie zachodnim i bałkańskim). 1919–1920 członek Towarzystwa Thule i Freikorpsu. Od 1920 członek NSDAP, a od 1922 SA. W 1923 uczestnik puczu monachijskiego. 1924–1925 więziony wraz z A. Hitlerem w twierdzy Landsberg. 1925–1932 sekretarz Hitlera. 1928–1941 poseł do Reichstagu. 1933–1941 minister bez teki i II zastępca Hitlera. 10 V 1941 poleciał samotnie do Wielkiej Brytanii z osobistą misją podjęcia rozmów pokojowych. 1941–1946 w niewoli brytyjskiej. W 1946 skazany w procesie norymberskim na karę dożywotniego więzienia. 1987 popelniał samobójstwo w berlińskim więzieniu Spandau.

¹¹¹ Ernst Röhm (1887–1934), niemiecki oficer, jeden z najbliższych współpracowników Hitlera. Podczas I wojny światowej walczył na froncie zachodnim (m.in. pod Verdun). W 1919 służył we Freikorpsie płk. Franza Rittera von Eppa. 1919–1921 dowódca organizacji paramilitarnej Einwohnerwehr. 1919–1920 członek DAP, a od 1920 NSDAP. 1921–1923 i 1931–1934 szef sztabu SA. W 1923 uczestniczył w puczu monachijskim. 1923–1924 więziony. 1928–1930 instruktor boliwijskich sił zbrojnych. Od 1931 w konflikcie z SS, a z czasem z samym Hitlerem. Mimo to, 1933–1934 był ministrem bez teki. 30 czerwca 1934 aresztowany podczas „nocy długich noży”. Dzień później został zamordowany w więzieniu.

¹¹² Przedłożenie wyborcom listy z 10 nazwiskami miało stworzyć pozory pluralizmu. Wśród zatwierdzonych przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych osób znaleźli się bowiem politycy związani z Bawarską Partią Ludową (BVP), Niemiecką Narodową Partią Ludową (DNVP), Niemiecką Partią Centrum i Niemiecką Partią Ludową (DVP). Więcej na ten temat: Otmar Jung, *Plebiszit und Diktatur: die Volksabstimmungen der Nationalsozialisten. Die Fälle „Austritt aus Völkerbund” (1933), „Staatsoberhaupt” (1934) und „Anschluß Österreichs” (1938)*, Tübingen 1995, s. 36.

¹¹³ J. Goebbels, op. cit., t. I, s. 259; M. Kitchen, op. cit., s. 99; F. McDonough, op. cit., s. 100; Frank Omland, *„Jeder Deutsche stimmt mit Ja!” Die erste Reichstagswahl und Volksabstimmung im Nationalsozialismus am 12. November 1933*, w: „Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte”, Bd. 131, Neumünster 2006, s. 133–175.

¹¹⁴ Wprowadzenie formuły „gości” frakcji NSDAP miało stanowić dla przedstawicieli środowisk konserwatywnych (DNVP, BVP) swego rodzaju formę rekompensaty za rozwiązanie ich ugrupowań politycznych. Nieco inaczej ukształtowała się sytuacja posłów Partii Centrum, postrzeganej przez narodowych socjalistów za

Według oficjalnych danych¹¹⁵ udział w wyborach wzięło 95,3 % (43,1 mln) uprawnionych do głosowania. Na listę NSDAP miało zagłosować 92,1 % (39,7 mln) biorących udział w procedurze wyborczej, a pozostałe 7,9 % (3,4 mln) głosów zostało uznanych za nieważne. Dotyczyło to głosów przeciw – narzuconej przez narodowych socjalistów – jedynie słusznej liście. Mimo to, minister oświecenia publicznego i propagandy dr Goebbels mógł stwierdzić z entuzjazmem, że „cel osiągnięty. Naród niemiecki stał się jednością”¹¹⁶.

Wyłoniony 12 listopada 1933 r. Reichstag IX kadencji (II kadencji narodowosocjalistycznej) zebrał się na swoje inauguracyjne dopiero po miesiącu, czyli 12 grudnia 1933 r. O całkowicie nowej rzeczywistości parlamentarnej dobitnie świadczył sposób wyboru prezydium izby. Prowadzący obrady prezydent Reichstagu poprzedniej kadencji Hermann Göring zaproponował wyłonienie nowego prezydium w drodze głosowania en bloc nad zgłoszonymi przez przewodniczącego frakcji parlamentarnej NSDAP Wilhelma Fricka kandydaturami. Na stanowisko prezydenta Reichstagu został zgłoszony sam Göring, zaś jego zastępcami mieli zostać: Hanns Kerrl¹¹⁷, Hermann Esser¹¹⁸ i Emil Georg von Stauff¹¹⁹. Głosowanie nad propozycjami personalnymi przebiegło bezproblemowo. Skład prezydium izby został przyjęty przez aklamację.

Reichstag IX kadencji (II kadencji narodowosocjalistycznej) (1933–1936) zebrał się na siedmiu sesjach plenarnych: 12 grudnia 1933, 30 stycznia 1934, 13 lipca 1934, 6 sierpnia 1934, 21 maja 1935, 15 września 1935 i 7 marca 1936.

Pierwsza sesja miała charakter czysto organizacyjny i porządkowy. Znacznie większe znaczenie miało kolejne posiedzenie izby. Można pokusić się o takie stwierdzenie z dwóch względów. Po pierwsze, nieprzypadkowy był termin zwołania sesji. Odbyła się ona bowiem w 1. rocznicę powołania Adolfa Hitlera na stanowisko kanclerza Rzeszy. Do faktu tego odwołał się już na wstępie swego wystąpienia Hermann Göring. Prezydent Reichstagu

zagrożenie dla reżimu, przede wszystkim ze względu na silne wpływy Kościoła katolickiego w jej szeregach. Zobacz: Adolf Scheffbuch, *Zwölf Jahre Hitlerherrschaft*, Villingen 1960, s. 18.

¹¹⁵ *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1934*, Berlin 1934, s. 550.

¹¹⁶ W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 38; M. Burleigh, op. cit., s. 174; J. Goebbels, op. cit., t. I, s. 259; J. Toland, op. cit., s. 370; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 624–625.

¹¹⁷ Hanns Kerrl (1887–1941), niemiecki polityk i prawnik. Uczestnik I wojny światowej. Od 1923 członek NSDAP. 1928–1933 poseł do pruskiego Landtagu (od 1932 prezydent izby), od listopada 1933 poseł do Reichstagu. 1933–1935 komisarz Rzeszy dla pruskiego ministerstwa sprawiedliwości (1933–1934 minister sprawiedliwości Prus). W 1933 był współzałożycielem Akademii Prawa Niemieckiego. 1934–1935 minister bez teki. Od 1935 był odpowiedzialny za rozbudowę terenów zjazdów NSDAP w Norymberdze. Od 1935 minister wyznań religijnych.

¹¹⁸ Hermann Esser (1900–1981), niemiecki dziennikarz i polityk. 1917–1918 wzięł ochotniczy udział w I wojnie światowej. W 1919 służył we Freikorpsie Szwabia podczas tłumienia Bawarskiej Republiki Rad. Od 1920 członek NSDAP i redaktor „Völkischer Beobachter”. Był jednym z autorów 25-punktowego programu NSDAP. Uczestniczył w puczu monachijskim. 1925–1926 szef Wydziału Propagandy NSDAP. 1926–1932 redaktor tygodnika „Illustrierter Beobachter”. 1928–1929 członek samorządu okręgu Górna Bawaria. 1929–1932 radny Rady Miejskiej Monachium. 1932–1934 poseł do parlamentu krajowego Bawarii (1933–1934 jego prezydent). 1933–1945 poseł do Reichstagu (od grudnia 1933 wiceprezydent). 1945–1948 więziony przez amerykańskie władze okupacyjne. W 1949 skazany na 5 lat obozu pracy. Zwolniony z więzienia w 1952.

¹¹⁹ Emil Georg von Stauff (1877–1942), niemiecki bankowiec i polityk. Od 1920 członek zarządu Deutsche Petroleum, od 1925 Daimler-Motoren-Gesellschaft, od 1926 prezes BMW. Pozostawał w szczególnie dobrych relacjach z H. Göringiem. 1918–1933 działacz DVP. 1930–1932 poseł do Reichstagu z listy DVP. Od listopada 1933 ponownie poseł (bezpartyjny) do Reichstagu i jego wiceprezydent.

stwierdził m.in.: „Dzień 30 stycznia na zawsze pozostanie kamieniem milowym i punktem zwrotnym w dziejach naszego niemieckiego narodu¹²⁰”.

Wymownym symbolem fasadowego charakteru ówczesnego niemieckiego parlamentu był przebieg procedowania nad kluczową (z konstytucyjnego punktu widzenia – uwaga P.M.) „ustawą o przebudowie Rzeszy” (Gesetz über Neuaufbau des Reiches). Po formalnym zgłoszeniu projektu ustawy przez przewodniczącego frakcji NSDAP Wilhelma Fricka, prezydent izby Hermann Göring zaproponował ograniczenie się do jednego całościowego czytania i przyjęcie ustawy bez poprawek. Tak też się stało. Zgromadzeni na sali posiedzeń posłowie frakcji NSDAP i „goście” przyjęli ten fakt gromkimi brawami, trzykrotnym okrzykiem „Heil! i odśpiewaniem pierwszej zwrotki partyjnego hymnu „Horst-Wessel-Lied”¹²¹.

„Ustawa o przebudowie Rzeszy” składała się z sześciu artykułów:

Art. 1) Organy przedstawicielskie krajów zostają rozwiązane.

Art. 2) 1. Suwerenne prawa krajowe przechodzą na Rzeszę.

2. Rządy krajowe podlegają rządowi Rzeszy.

Art. 3) Namiestnicy Rzeszy podlegają nadzorowi ze strony ministra spraw wewnętrznych Rzeszy.

Art. 4) Rząd Rzeszy może stanowić nowe prawo konstytucyjne.

Art. 5) Minister spraw wewnętrznych wydaje rozporządzenia prawne i przepisy administracyjne umożliwiające wprowadzenie ustawy w życie.

Art. 6) Ustawa wchodzi w życie z dniem ogłoszenia.

Prze głosowana 30 stycznia 1934 r. przez narodowosocjalistyczny Reichstag ustawa zakończyła proces „ujednoczenia” Rzeszy. Oznaczała przekształcenie państwa w scentralizowany organizm ustrojowy, eliminujący wszelkie elementy autonomii krajów niemieckich. Jednym z najważniejszych następstw przyjęcia przez „kadłubowy” Reichstag ustawy stało się również zalecenie, iż rząd Rzeszy może przekazać krajom do wykonania „prawa zwierzchnie” (Hoheitsrechte). Oczywiście miało to nastąpić w ścisłym porozumieniu z Berlinem, zaś egzekutorami mieli być namiestnicy Rzeszy. Zapis ten posiadał znaczenie jedynie czysto formalne, gdyż obszar kompetencyjny dotyczący krajów niemieckich został zawłaszczony przez władzę centralną. Odtąd wszelkie działania administracji krajowych miały uzyskać akceptację odpowiednich ministrów Rzeszy. Dotyczyło to kwestii związanych z bezpieczeństwem wewnętrznym i finansami. Wspomniani w „Ustawie o przebudowie Rzeszy” namiestnicy Rzeszy podlegali formalnie ministrowi spraw wewnętrznych, a faktycznie bezpośrednio kanclerzowi Rzeszy (jako przywódcy NSDAP)¹²². W sposób jednoznaczny likwidację resztek kompetencji krajów niemieckich potwierdził 31 stycznia 1934 r. minister spraw zagranicznych – Wilhelm Frick. Określił on zreorganizowane władze krajowe mianem władz wykonawczych Rzeszy¹²³.

Proces „przebudowy Rzeszy” zakończył się wraz z likwidacją Reichsratu, izby wyższej niemieckiego parlamentu. Przedstawicielstwo dotychczasowych związkowych krajów

¹²⁰ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1934*, s. 6. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w9_bsb00000142_00010.html (dostęp: 25.09.2025).

¹²¹ J. Goebbels, op. cit., t. I, s. 267; F. Ryszka, op. cit., s. 212.

¹²² J. Goebbels, op. cit., t. I, s. 267; E. Jędrzejewski, op. cit., s. 98.

¹²³ A. Ringleb, *Die Stellung Preußens im Dritten Reich*, Königsberg 1937, s. 29.

niemieckich zostało rozwiązane na mocy rozporządzenia rządowego z 14 lutego 1934 r.¹²⁴ Po wcześniejszym podporządkowaniu Berlinowi władz krajowych dalsza egzystencja Rady Rzeszy zdawała się pozbawiona dalszego sensu.

Wyjątkowy charakter miało kolejne posiedzenie Reichstagu w dniu 13 lipca 1934 r. W jego programie znalazły się tylko dwa punkty. Pierwszym było przemówienie kanclerza Rzeszy Adolfa Hitlera, zaś drugim uzupełniający głos prezydenta izby Hermanna Göringa. Oba wystąpienia stanowiły bezpośrednie odniesienie do „nocy długich noży” z 29/30 czerwca 1934 r. Zgromadzeni na sali plenarnej posłowie mogli wysłuchać szczegółowego omówienia tła i przebiegu rozprawy z przywództwem SA i lewicową opozycją wewnątrz NSDAP. Kanclerz Rzeszy uczynił to w typowy dla siebie sposób, stawiając siebie w roli ofiary knoń ze strony przeciwników politycznych i przyznając sobie pozycję „najwyższego sędziego”¹²⁵.

Swoim dwugodzinnym przemówieniem zdołał osiągnąć odpowiedni efekt. Zgromadzona w Reichstagu elita narodowosocjalistycznej władzy została sparaliżowana strachem. Niewątpliwie istotny wpływ na to mógł mieć fakt, podczas „nocy długich noży” śmierć poniosło również 13 parlamentarzystów z frakcji NSDAP. Byli to: Georg von Detten, Karl Ernst, Albrecht Johannes Hayn, Edmund Heines, Hans-Adam von Heydebreck, Hans Karl Koch, Friedrich von Krauß, Hans Erich Ramshorn, Ernst Röhm, Wilhelm Schmid, August Schneidhuber, Konrad Schragmüller i Emil Sembach¹²⁶.

Izba posłusznie i jednogłośnie przyjęła – przedłożoną przez Göringa – wiernopoddańczą rezolucję: „Reichstag przyjmuje wyjaśnienia rządu i dziękuje kanclerzowi Rzeszy za energiczne i zdecydowane ratowanie ojczyzny przed wojną domową i chaosem...”¹²⁷ Po nure wrażenie musieli sprawiać – rozmieszczeni przy stole prezydialnym – umundurowani SS-mani w hełmach. Ich obecność można powiązać z obawami samego Hitlera przed konsekwencjami własnego rozkazu wymordowania kierownictwa SA¹²⁸.

Jeszcze bardziej podniosłego wymiaru nabrało kolejne posiedzenie niemieckiego parlamentu w dniu 6 sierpnia 1934 r. W tym przypadku należy jednak mówić o sesji nadzwyczajnej. Została ona poświęcona w całości osobie zmarłego cztery dni wcześniej prezydenta Rzeszy feldmarszałka Paula von Beneckendorff-Hindenburga¹²⁹. Przepelnione pochwałami dokonania Prezydenta przemówienie Hitlera można postrzegać za szczyt triumfalizmu kanclerza Rzeszy. Pochwały w stosunku do polityka znanego z osobistej niechęci do przywódcy NSDAP¹³⁰ wynikły raczej z chęci doraźnego przypodobania się konserwatywnym kręgom niemieckiego społeczeństwa, aniżeli ze szczerości intencji. O takiej postawie Hitlera świadczyło przyjęcie przez rząd 1 sierpnia 1934 r. (dzień przed śmiercią Prezyden-

¹²⁴ „Reichsgesetzblatt” 1934, Nr 16, Teil I, S. 89; F. Ryszka, op. cit., s. 218.

¹²⁵ W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 45; J. Goebbels, op. cit., t. I, s. 277; K. Grünberg, op. cit., s. 132; F. McDonough, op. cit., s. 132; R. Overy, op. cit., s. 101–103.

¹²⁶ Richard J. Evans, *Trzecia Rzesza u władzy*, Oświęcim 2016, s. 46.

¹²⁷ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1934*, s. 33. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w9_bsb00000142_00037.html (dostęp: 25.09.2025); J. Toland, op. cit., s. 402.

¹²⁸ Max Domarus, *Hitler*, s. 410; R. Overy, op. cit., s. 104.

¹²⁹ J. Toland, op. cit., s. 410.

¹³⁰ 28 stycznia 1933 r. prezydent Rzeszy zwrócił się do swoich najbliższych współpracowników z jednoznacznie brzmiącym zapytaniem: „Czy mam zatem... nieprzyjemny obowiązek powołania tego Hitlera na stanowisko kanclerza?” Więcej na ten temat, zob.: Eberhard Jäckel, *Panowanie Hitlera*, Wrocław 1989, s. 35.

ta – uwaga P.M.¹³¹) „Ustawy o głowie państwa Rzeszy Niemieckiej”¹³², aktu prawnego przygotowującego grunt pod przejście przez Hitlera pełni władzy w kraju. Decyzja ta została poprzedzona wizytą Hitlera u sędziwego feldmarszałka w jego posiadłości w Neu-deck (od 1945 Ogrodzieniec, uwaga P.M.¹³³) w Prusach Wschodnich. Wejście w życie ustawy rządowej nastąpiło oficjalnie z chwilą śmierci Prezydenta, czyli 2 sierpnia 1934 r. Urząd głowy państwa został połączony z urzędem kanclerza Rzeszy, zaś dotychczasowe kompetencje prezydenta przeszły w ręce „Führera i kanclerza Rzeszy Adolfa Hitlera”. Odtąd stawał się on najwyższym i suwerennym organem Trzeciej Rzeszy. „Führer i kanclerz” miał nie być ograniczony jakimikolwiek normami życia społecznego i politycznego (prawnymi, politycznymi, zwyczajowymi czy moralnymi), zaś „w jego osobie zjednoczona jest władza państwowa, naród i ruch”¹³⁴. Tak istotna zmiana o charakterze konstytucyjnym została zatwierdzona w drodze referendum z 19 sierpnia 1934 r. Oznaczało to przyjęcie „zasady wodzostwa” (Führerprinzip) jako swoistego wyznacznika ustroju państwa¹³⁵. Niezwykle wymowny był fakt, iż ustawa rządowa o połączeniu stanowisk prezydenta i kanclerza stała w sprzeczności z brzmieniem ustawy z 17 grudnia 1932 r. Na jej mocy obowiązki prezydenta miał sprawować (do czasu nowych wyborów) prezes Najwyższego Trybunału Sprawiedliwości¹³⁶.

Swoistym dopełnieniem zmian konstytucyjnych stały się: dekret Hitlera z 7 grudnia 1934 r., mianujący prezydenta Reichstagu Hermanna Göringa „zastępcą Führera we wszystkich aspektach rządzenia państwem” oraz dekret z 13 grudnia, uznający Göringa za oficjalnego następcę Führera¹³⁷.

21 maja 1935 r. odbyło się kolejne, V posiedzenie Reichstagu. Ponownie zostało ono podzielone na dwie części. Pierwsza zawierała zwięzłą informację prezydenta izby Göringa o wygaśnięciu mandatu zmarłego 5 marca 1935 r. posła Hansa Heinricha Georga Schemma¹³⁸

¹³¹ W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 46; J. Goebbels, op. cit., t. I, s. 279; F. McDonough, op. cit., s. 136; R. Overy, op. cit., s. 104; F. Ryszka, op. cit., s. 170 i 227; J. Toland, op. cit., s. 409; J. Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 75–76.

¹³² „Reichsgestzblatt” 1934, Nr. 89, Teil I, S. 747: *Gesetz über das Staatsoberhaupt des Deutschen Reichs*.

¹³³ Neudeck (Ogrodzieniec) stanowił własność rodu von Hindenburg od 1755 r. Jego pierwszym posiadaczem został wówczas płk Otto Friedrich von Hindenburg. Od 1778 r. stanowił własność rodu von Hindenburg-Beneckendorff.

¹³⁴ J. Goebbels, op. cit., t. I, s. 279; Franz Leopold Neumann, *Behemot. Narodowy socjalizm. Ustrój i funkcjonowanie 1933–1944*, Warszawa 2016, s. 98; R. Overy, op. cit., s. 109; F. Ryszka, op. cit., s. 217; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 611.

¹³⁵ Referendum z 19 sierpnia 1934 r. dotyczyło uznania Adolfa Hitlera jako „wodza Rzeszy i Narodu Niemieckiego”. Według oficjalnych danych, przekazanie Hitlerowi pełni władzy poparło 89,93% głosujących. W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 91; R.J. Evans, *Trzecia Rzesza u władzy*, s. 49; E. Jędrzejewski, op. cit., s. 47; M. Kitchen, op. cit., s. 103; Theodor Maunz, *Verwaltung*, Hamburg 1937, s. 44; F. McDonough, op. cit., s. 140; C. McNab, op. cit., s. 14; R. Overy, op. cit., s. 104; F. Ryszka, op. cit., s. 170–171; J. Toland, op. cit., s. 411; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 613; J. Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 168.

¹³⁶ K. Grünberg, op. cit., s. 135; Janusz Sondel, *Faszyzm a prawo. Głos w dyskusji*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, t. XXXIII (2011), s. 358–359.

¹³⁷ R.J. Evans, *Trzecia Rzesza u władzy*, s. 53.

¹³⁸ Hans Heinrich Georg Schemm (1891–1935), niemiecki nauczyciel i polityk. 1914–1916 służba frontowa w charakterze lekarza wojskowego. Od kwietnia do maja 1919 w Freikorpsie. W 1920 pracownik laboratoryjny w Chemische Werke Werchow w Thale. 1921–1928 praca w szkolnictwie. Od 1925 członek NSDAP. Od 1928 przywódca Narodowosocjalistycznego Związku Nauczycieli (NSLB). 1928–1930 członek parlamentu krajowego Bawarii. 1928–1933 gauleiter Podokręgu Górna Frankonia. 1929–1933 radny miejski w Bayreuth (również jako przewodniczący frakcji NSDAP). 1930–1935 poseł NSDAP do Reichstagu. 1933–1935 gauleiter Okręgu Bawar-

i zastąpieniu go z dniem 18 marca 1935 r. przez Franza Xavera Schlemmera¹³⁹. Nie była to bynajmniej jedna ze zwykłych zmian personalnych. Dotyczyła jednego z bawarskich weteranów ruchu narodowosocjalistycznego. Jeszcze większe znaczenie posiadała informacja Göringa o rozpoczęciu pracy parlamentarnej przez ośmiu przedstawicieli Kraju Saary. Region ten został ponownie scalony z Rzeszą 1 marca 1935 r. na mocy plebiscytu przeprowadzonego 13 stycznia 1935 r.¹⁴⁰ Należy nadmienić, iż przed I wojną światową sporne terytorium wchodziło w skład Bawarii i Prus. Dopiero 30 stycznia 1935 r. w Berlinie zapadła decyzja o przekształceniu obszaru plebiscytowego w odrębną jednostkę administracyjną. 11 lutego 1935 r. stanowisko komisarza Rzeszy ds. Powrotu Kraju Saary (Reichskommissar für die Rückgliederung des Saarlandes) objął gauleiter Palatynatu Josef Bürckel¹⁴¹.

Kolejnym punktem programu V posiedzenia Reichstagu było uczczenie pamięci marszałka Józefa Piłsudskiego. Prezydent izby Göring pozwolił sobie na wygłoszenie krótkiego kurtuazyjnego słowa poświęconego znaczeniu osoby Marszałka. Pojawiło się więc stwierdzenie, że

Naród niemiecki, a wraz z nim niemiecki Reichstag, jako mianowany reprezentant narodu niemieckiego, stoją w głębokim współczuciu nad grobem wielkiego marszałka zaprzyjaźnionego narodu polskiego. Mogłem w imieniu niemieckiego Reichstagu złożyć wyrazy współczucia. My, Niemcy, wychowani w narodowosocjalistycznym światopoglądzie, w sposób szczególnie pojmujemy znaczenie osobowości. Mogę zatem powiedzieć, że w pełni rozumiemy, jak wielką stratę poniósł naród polski. Uznając wielkość marszałka, wiemy też, że był on jedną z osób czynnie zabiegających o pokój. Był człowiekiem, który wydatnie przyczynił się także do porozumienia niemiecko-polskiego¹⁴².

ska Marchia Wschodnia (Bayreuth). W okresie marzec–kwiecień 1933 komisarz bawarskiego ministerstwa kultury i oświaty, a od kwietnia 1933 mianowany minister. 1933–1934 pełnomocnik Bawarii w Reichsracie. 1934–1935 kierownik Głównego Urzędu NSDAP ds. Oświaty.

¹³⁹ Franz Xaver Schlemmer (1895–1952), niemiecki polityk. 1914–1918 ochotnicza służba frontowa. Od 1922 członek NSDAP. 1927–1932 przywódca rejonowych struktur NSDAP w Cham (Bawaria). 1932–1945 przywódca struktur NSDAP na obszarze Cham-Kötzting-Viechtach. Od 1935 poseł NSDAP do Reichstagu. W 1945–1946 internowany przez amerykańskie władze okupacyjne. Został przekazany Polsce z powodu oskarżeń o zbrodnie na polskich jeńcach wojennych. Zmarł w więzieniu.

¹⁴⁰ W przeprowadzonym 13 stycznia 1935 r. plebiscycie wzięło udział 97,99% (527 987) uprawnionych do głosowania. Za powrotem do Rzeszy opowiedziało się 90,73% głosujących (477 089). 18 lutego 1935 r. Kraj Saary został oficjalnie włączony w skład niemieckiego obszaru celnego. Tego samego dnia Niemcy podpisały z Komisją Rządzącą Saary porozumienie o przejęciu pełnej odpowiedzialności administracyjnej i finansowej nad obszarem plebiscytowym. Więcej na ten temat, zob.: W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 32; F. McDonough, op. cit., s. 154, R. Overy, op. cit., s. 115; J. Wąsicki, op. cit., s. 257.

¹⁴¹ Josef Bürckel (1895–1944), niemiecki nauczyciel i polityk. Ochotnik podczas I wojny światowej. Od 1921 związany z ruchem nacjonalistycznym w Palatynacie. 1921–1923 i od 1925 członek NSDAP. Od 13 marca 1926 do 28 września 1944 gauleiter Palatynatu. Od 1930 poseł do Reichstagu. Od 10 sierpnia 1934 do 10 lutego 1935 pełnomocnik rządu Rzeszy ds. Saary. Od 11 lutego 1935 do 16 czerwca 1936 komisarza Rzeszy ds. Powrotu Kraju Saary (Reichskommissar für die Rückgliederung des Saarlandes). Od 17 czerwca 1936 komisarz Rzeszy dla Kraju Saary. W marcu 1938 pełnomocnik NSDAP ds. organizacji plebiscytu w Austrii. Od 25 kwietnia 1938 do sierpnia 1940 komisarz Rzeszy ds. Ponownego Zjednoczenia Austrii z Rzeszą. W lutym 1939 pełnił również funkcję komisarycznego szefa Zarządu Cywilnego Moraw. Od sierpnia 1940 do 28 września 1944 namiestnik Rzeszy dla Marchii Zachodniej, szef Zarządu Cywilnego Lotaryngii oraz przywódca Niemieckiej Wspólnoty Narodowej w Lotaryngii. Był współodpowiedzialnym za deportacje Żydów z Wiednia (1939–1940) oraz Badonii, Saary-Palatynatu i Lotaryngii.

¹⁴² *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1935*, s. 39. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w9_bsb00000142_00043.html (dostęp: 25.09.2025).

Poświęcenie części obrad Reichstagu osobie marszałka Piłsudskiego stanowiło kontynuację normalizacji stosunków polsko-niemieckich. Początek dało jej podpisanie w dniu 26 stycznia 1934 r. deklaracji o niestosowaniu przemocy między Rzeczpospolitą Polską a Rzeszą. Układ ten miał obowiązywać przez 10 lat, zaś obie strony zobowiązały się do rozwiązywania wszelkich spornych kwestii na drodze rokowań¹⁴³.

Jako następny wystąpił minister spraw wewnętrznych Wilhelm Frick. Ograniczył się właściwie do przekazania posłom zdawkowej informacji o przyjęciu 16 marca 1935 r. przez rząd ustawy o przywróceniu powszechnego obowiązku służby wojskowej. Bezpośrednio po przewodniczącym frakcji NSDAP głos zabrał Hitler. W długim przemówieniu starał się – oczywiście na swój sposób – uzasadnić potrzebę powołania niemieckiej armii. Wczytując się w słowa kanclerza Rzeszy można dojść do wniosku, że swoje przemówienie przygotował przede wszystkim w celu uspokojenia ewentualnych obaw międzynarodowej opinii publicznej. Tak należy postrzegać m.in. jego zapewnienie:

Wierzę, że elementem tego pokoju stanie się odbudowa niemieckich sił zbrojnych. Nie dlatego, że chcemy je rozmnożyć do bezsensownych rozmiarów, ale dlatego, że sam fakt ich istnienia wypełnia niebezpieczną próżnię w Europie. Niemcy nie mają zamiaru zwiększać zbrojeń do granic możliwości. Nie mamy dziesięciu tysięcy bombowców i nie zbudujemy ich. Wręcz przeciwnie: nałożyliśmy na siebie takie ograniczenia, które w naszym przekonaniu zagwarantują ochronę narodu bez naruszania idei bezpieczeństwa zbiorowego i jego zasad¹⁴⁴.

Jednoznacznym symbolem postępującego zaniku jakiegokolwiek znaczenia parlamentu III Rzeszy stało się VI posiedzenie Reichstagu II kadencji narodowosocjalistycznej. Zostało ono zwołane przez Hitlera 15 września 1935 r. w Wielkiej Sali Kulturvereinshaus¹⁴⁵ w Norymberdze. Można wręcz posunąć się do stwierdzenia, że posłowie narodowosocjalistycznego „parlamentu” zgromadzili się niejako przy okazji VII Kongresu NSDAP¹⁴⁶. Jak stwierdził Göring na otwarcie posiedzenia: „Pokazuje to również wyraźnie i jasno jedność partii i państwa, narodu i ruchu”. Zresztą prezydent izby poszedł w swojej wypowiedzi jeszcze dalej, sugerując otwarcie, by „łączenie [posiedzeń] Reichstagu z kongresami partyjnymi stało się w przyszłości honorowym i obowiązkowym zwyczajem, tak by Norymberga, stare wolne cesarskie niemieckie miasto stało się ponownie siedzibą niemieckiego parlamentu”¹⁴⁷.

¹⁴³ K. Grünberg, op. cit., s. 142.

¹⁴⁴ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1935*, s. 55. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w9_bsb00000142_00059.html (dostęp: 25.09.2025).

¹⁴⁵ Industrie- und Kulturvereinshaus – budynek w Norymberdze przy Frauentorgraben 49. Został wzniesiony w 1905. Miejsce posiedzenia Reichstagu w dniu 15 września 1935. Zniszczony 2 stycznia 1945 podczas alianckiego nalotu. W 1967 ruiny wraz z prowizorycznymi powojennymi budynkami zostały całkowicie rozebrane. W 1971 na jego miejscu został wybudowany gmach dyrekcji Mittelfranken Allgemeine Ortskrankenkasse.

¹⁴⁶ VII Kongres NSDAP. Odbył się w Norymberdze w dniach 10–16 września 1935 pod hasłem „Zjazdu Wolności” (*Reichsparteitag der Freiheit*). Przesłanie kongresu stanowiło bezpośrednie nawiązanie do przywrócenia w Niemczech obowiązku powszechnej służby wojskowej. Stanowiło to otwarte zerwanie z ograniczeniami nałożonymi na Niemcy przez postanowienia traktatu wersalskiego.

¹⁴⁷ Göring nawiązywał do historycznego znaczenia Norymbergi jako jednego z Wolnych Miast Rzeszy (stanowiących od 1489 osobną kurię Sejmu Rzeszy) i miejsca obrad Sejmu Rzeszy (1323, 1356, 1422, 1431, 1466, 1467, 1470, 1487, 1491, 1522, 1522/1523, 1524, 1542 i 1543). Podane za: *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1935*, s. 57. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w9_bsb00000142_00061.html (dostęp: 25.09.2025).

Podczas zaledwie 45-minutowej sesji posłowie zostali zapoznani z projektami trzech kluczowych (z punktu widzenia władz III Rzeszy) ustaw: „O fladze Rzeszy”, „O obywatelstwie Rzeszy” oraz „O ochronie niemieckiej krwi i honoru”¹⁴⁸. Miały one z czasem przejść zbiorczo do historii jako „ustawy norymberskie”, rozpoczynające proces oficjalnego ustawowego ograniczania praw obywatelskich osób niebędących pochodzenia niemieckiego. Ich ostrze zostało wymierzone przede wszystkim w obywateli niemieckich pochodzenia żydowskiego. Podważone zostały jednak w istotny sposób prawa innych mniejszości narodowych.

Posłami zgłaszającymi projekty wspomnianych aktów prawnych byli formalnie: Frick, Göring, Heß i Hitler. Już same nazwiska parlamentarzystów dobitnie świadczyły o randze przedkładanych rozwiązań ustawowych. Uzasadniając potrzebę przyjęcia przez Reichstag wszystkich trzech ustaw prezydent Reichstagu Hermann Göring stwierdził m.in., że są one „wyznaniem wiary wobec zalet i błogosławieństw germańsko-nordyckiego ducha”¹⁴⁹. Faktycznymi współautorami ustaw byli jednak prawnicy z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Hans Josef Maria Globke¹⁵⁰ i Wilhelm Stuckart¹⁵¹.

Jako pierwsza została jednogłośnie przyjęta ustawa o fladze Rzeszy. Określiła ona ostatecznie, że niemieckie barwy narodowe staną się odtąd czarno-biało-czerwone¹⁵², wraz z decyzją o uznaniu czerwonej flagi ze swastyką na białym polu za oficjalną flagę państwową Rzeszy Niemieckiej.

Po przyjęciu ustawy o fladze Rzeszy posłowie przeszli od razu do procedowania „Ustawy o obywatelstwie Rzeszy”. Przyznawała ona prawa obywatelskie „tylko obywatelom krwi niemieckiej lub pokrewnej, którzy swoim zachowaniem dowiodą, że chcą i potrafią wiernie służyć narodowi niemieckiemu i Rzeszy”¹⁵³.

¹⁴⁸ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1935*, s. 61. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w9_bsb00000142_00065.html (dostęp: 25.09.2025). Więcej na ten temat: W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 107; M. Kitchen, op. cit., s. 136; R. Overy, op. cit., s. 124–126; F. Ryszka, op. cit., s. 185–187; J. Toland, op. cit., s. 435; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 709–713; J. Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 129.

¹⁴⁹ Więcej na ten temat: *Göring begründet die Gesetze*, „Berliner Tageblatt”, 16 września 1935, s. 2. Podane za: R.J. Evans, *Trzecia Rzesza u władzy*, s. 508.

¹⁵⁰ Hans Josef Maria Globke (1898–1973), niemiecki prawnik i polityk. 1922–1933 członek Partii Centrum. Od 1929 radca rządowy w pruskim Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. 1932–1934 szef referatu konstytucyjnego Wydziału I pruskiego MSW. 1933–1934 jeden z autorów ujednoczenia systemu prawnego Rzeszy. 1934–1945 urzędnik Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeszy. Jeden z autorów „ustaw norymberskich” oraz ich późniejszych uzupełniających aktów prawnych. Po II wojnie światowej 1948–1949 był wiceprezydentem Krajowego Trybunału Obrachunkowego Nadrenii Północnej-Westfalii. Od 1949 w Urzędzie Kanclerskim RFN (1953–1963 jego szef).

¹⁵¹ Wilhelm Stuckart (1902–1953), niemiecki prawnik i polityk. 1922–1923 i od 1932 członek NSDAP. 1926–1930 radca prawny NSDAP w Wiesbaden. Od 1930 sędzia. Od 1932 członek SA. Od 1932 do marca 1933 adwokat i referent prawny SA na Pomorzu. Od kwietnia do maja 1933 komisaryczny nadburmistrz Szczecina. Od maja 1933 do 7 lipca 1934 w ministerstwie ds. kultury, oświaty i religii. Od 7 lipca do 13 listopada 1934 sekretarz stanu w ministerstwie edukacji. 13 listopada 1934 przeszedł w stan spoczynku. Od 11 marca 1935 do 3 maja 1945 sekretarz stanu w ministerstwie spraw wewnętrznych. Od 1936 członek SS. Był współautorem m.in.: „ustaw norymberskich”, ustawy o zjednoczeniu Austrii z Niemcami, ustawy o utworzeniu Protektoratu Czech i Moraw czy ustanowieniu zarządu okupowanych ziem polskich. W 1942 uczestnik konferencji w Wannsee. Od 3 do 23 maja 1945 minister spraw wewnętrznych w rządzie Dönitza.

¹⁵² Tym samym powrócono do barw narodowych z czasów Cesarstwa Niemieckiego (1871–1918). Stanowiły one połączenie barw Królestwa Prus (czarno-białych) oraz trzech hanzeatyckich miast: Bremy, Hamburga i Lubeki (czerwono-białych). Decyzja Reichstagu była też formą demonstracyjnego zerwania z tradycją Republiki Weimarskiej.

¹⁵³ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1935*, s. 61. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w9_bsb00000142_00065.html (dostęp: 25.09.2025).

Dopełnieniem rasistowskiego norymberskiego ustawodawstwa stała się „Ustawa o ochronie niemieckiej krwi i honoru”. Posiadała ona jednoznacznie antysemicki wydźwięk, pozbawiający Żydów możliwości zawierania związków małżeńskich z Niemcami¹⁵⁴. Ponadto ustawa unieważniała związki dotąd zawarte (§1). Przegłosowany jednogłośnie przez Reichstag akt prawny wprowadzał oczywiście drastyczne sankcje za złamanie nowego prawa. Pojawił się więc zapis o karze jednego roku pozbawienia wolności i grzywny za „zatrudnienie obywatelki niemieckiej w wieku poniżej 45. roku życia” czy „wywieszenie niemieckiej flagi” przez osobę pochodzenia żydowskiego¹⁵⁵.

7 marca 1936 r. odbyło się ostatnie VII posiedzenie Reichstagu IX kadencji (II kadencji narodowosocjalistycznej). Zostało ono zwołane w dniu wkroczenia oddziałów Wehrmachtu do zdemilitaryzowanej Nadrenii¹⁵⁶. Istotnym punktem programu posiedzenia izby stało się oczywiście przemówienie kanclerza Rzeszy Adolfa Hitlera. Po raz kolejny wystąpił on z niezwykle ostrą krytyką systemu wersalskiego, a zwłaszcza upokarzającego Niemcy układu pokojowego. Na koniec swojej długiej tyrady kanclerz zdobył się na jednoznaczne oświadczenie, że

w interesie oczywistego prawa każdego narodu do zabezpieczenia swoich granic i możliwości obrony, rząd Rzeszy Niemieckiej przywrócił dziś pełną i nieograniczoną suwerenność Rzeszy w zdemilitaryzowanej strefie Nadrenii¹⁵⁷.

Jednopartyjny Reichstag przyjął argumentację z pełną aprobatą oraz entuzjastycznym podrywaniem się z miejsc i skandowaniem tradycyjnego „heil”. Na zakończenie tego swoistego spektaklu Göring wygłosił formułkę z informacją o swojej decyzji rozwiązania parlamentu. Wynikła ona z chęci Hitlera do dalszego umocnienia własnej pozycji i poddania swoich poczynań politycznych pod osąd niemieckiej opinii publicznej. O takiej intencji Führera świadczy fragment jego przemówienia wyborczego z 1936 r.:

Zrobiłem to w zgodzie z własnym sumieniem, według najlepszej wiedzy, przepelniony troską o naród, zdając sobie sprawę z konieczności obrony jego czci i pragnąc mu przywrócić godną pozycję w świecie. Jeżeli ten naród kiedykolwiek doświadczy niepotrzebnych cierpień lub smutków z powodu moich działań, sam będę błagał Boga Wszechmogącego, żeby mnie ukarał¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Dla określenia takich związków zaczęto używać oficjalnego określenia *Rassenschande* („zhańbienie rasy”). Więcej na ten temat: W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 107; F. McDonough, op. cit., s. 183–186; R. Overy, op. cit., s. 124.

¹⁵⁵ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1935*, s. 62. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w9_bsb00000142_00066.html (dostęp: 25.09.2025).

¹⁵⁶ Art. 42–4 traktatu wersalskiego z 28 czerwca 1919 narzucił Niemcom zakaz rozmieszczania i wojsk oraz budowy fortyfikacji na obszarze lewobrzeżnej Nadrenii i 50-kilometrowym pasie terytorium na prawym brzegu Renu. Więcej na ten temat: W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 121; Patrick J. Buchanan, *Churchill, Hitler i niepotrzebna wojna*, Warszawa 2013, s. 183; Martin Gilbert, Richard Gott, *The Appeasers*, Phoenix 2000, s. 41; F. McDonough, op. cit., s. 208–214; R. Overy, op. cit., s. 127; J. Toland, op. cit., s. 439–441; J. Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 169–170.

¹⁵⁷ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1936*, s. 74. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_w9_bsb00000142_00078.html (dostęp: 25.09.2025). V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 654–655.

¹⁵⁸ Podane za: J. Toland, op. cit., s. 445.

Oprócz silnych nacjonalistycznych akcentów Hitler zdobył się również na umieszczenie w swoim przemówieniu pojedynczych akcentów, skierowanych do Francji. Pojawiły się więc wzmianki o dążeniu do międzynarodowej zgody i pokojowej koegzystencji. Domagał się jedynie traktowania Niemiec jako równorzędnego partnera¹⁵⁹.

Do wyłonienia Reichstagu kolejnej kadencji miało dojść już 29 marca 1936 r. W tym przypadku, trudno nawet mówić o jakiegokolwiek kampanii wyborczej, wzięwszy pod uwagę jednodniowy dystans czasowy między oficjalną datą rozwiązania izby (28 marca 1936 r.) a „wyborami”.

Reichstag III kadencji narodowosocjalistycznej (1936–1938) utworzyło 723 posłów NSDAP z „listy Führera” oraz 18 „gości frakcji NSDAP”¹⁶⁰. Równocześnie z „wyborami” do „Reichstagu dla wolności i pokoju” (Reichstag für Arbeit und Frieden) odbyło się również głosowanie ludowe w sprawie „Upoważnienia do zajęcia Nadrenii”. Zgłoszenie do porządku obrad kwestii ustosunkowania się do remilitaryzacji Nadrenii po raz kolejny dowodziło fasadowej roli niemieckiego parlamentu. Trudno bowiem sądzić inaczej w sytuacji „głosowania” nad działaniami wojskowymi mającymi miejsce trzy tygodnie wcześniej¹⁶¹. „Wybory” odbyły się według zastosowanego już wcześniej scenariusza. Wyborcy otrzymywali w lokalach kartę wyborczą z nazwiskami: Hitlera, Heßa, Fricka, Göringa, Goebbelsa i Josefa Wagnera¹⁶². Tym samym, oddawali swoje głosy na „listę Führera”, czyli kandydatów wyznaczonych osobiście przez Hitlera. Według oficjalnych danych frekwencja wyniosła 99% obywateli uprawnionych do głosowania. „Lista Führera” uzyskała poparcie 98,8% głosujących¹⁶³. Należy zaznaczyć, że prawa udziału w pseudowyborach zostali pozbawieni obywatele pochodzenia żydowskiego. Było to jedno z następstw obowiązywania rasistowskich „ustaw norymberskich”.

Kolejnym świadectwem słabnącej pozycji Reichstagu było zwołanie inauguracyjnego posiedzenia nowo wybranej izby dopiero 30 stycznia 1937 r.¹⁶⁴, czyli po 10 miesiącach od „wyborów”. Prezydium parlamentu zostało wyłonione w drodze głosowania en bloc zarówno nad kandydaturą Göringa na prezydenta, jak i dotychczasowymi wiceprezydentami:

¹⁵⁹ K. Grünberg, op. cit., s. 155.

¹⁶⁰ „Gośćmi frakcji NSDAP” zostali w 1936 r.: Paul Bang, Heinrich Claß, Friedrich Everling, Oskar Farny, Otto von Feldmann, Axel Freiherr von Freytag-Loringhoven, Albert Hackelsberger, Alfred Hugenberg, Fritz Kleiner, Franz von Papen, Eugen hr. von Quadt zu Wykradt und Isny, Karl Friedrich Freiherr von Schorlemer, Fritz Springorum, Franz Schenk Freiherr von Stauffenberg, Emil von Stauß, Lothar Steuer, Hans Vogel, Albert Vögler.

¹⁶¹ Przeprowadzony w dniu wyborów do Reichstagu plebiscyt w sprawie remilitaryzacji Nadrenii zakończył się jednoznacznym wynikiem. Operacja przejęcia kontroli nad strefą zdemilitaryzowaną została poparta przez 98,8% głosujących. Więcej na ten temat: F. McDonough, op. cit., s. 216; J. Toland, op. cit., s. 445.

¹⁶² Josef Wagner (1899–1945), niemiecki nauczyciel i działacz polityczny. W 1917 uczestnik walk na froncie zachodnim. 1917–1919 w niewoli francuskiej. Od 1922 członek NSDAP. W 1923 organizator struktur NSDAP w Bochum. 1927–1928 Bezirksleiter NSDAP w Bochum. 1928–1931 gauleiter Westfalii. Od 1928 do 9 listopada 1941 poseł do Reichstagu. 1931–1941 gauleiter Westfalii Południe. W 1933 był posłem do parlamentu krajowego Westfalii. Od kwietnia do 10 lipca 1933 wiceprzewodniczący pruskiej Rady Stanu. 1935–1938 gauleiter Śląska oraz nadprezydent Dolnego i Górnego Śląska. Od 1938 do stycznia 1941 nadprezydent Prowincji Śląskiej. Od 29 października 1936 do 9 listopada 1941 komisarz Rzeszy ds. kształtowania cen. Od 1 września 1939 do 9 listopada 1941 pełnił również funkcję komisarza obrony dla Śląska. 9 listopada 1941 został pozbawiony wszystkich pełnionych stanowisk. W lipcu 1944 został aresztowany przez Gestapo. Zginął w kwietniu lub maju 1945.

¹⁶³ R. Overy, op. cit., s. 128; F. Ryszka, op. cit., s. 224 i 227; V. Ullrich, *Hitler. Narodziny zła*, s. 656.

¹⁶⁴ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1937*, s. 1–19. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n3_bsb00000143_00004-00022.html (dostęp: 25.09.2025).

Kerrlem, Esserem i von Staußem. Jedynymi punktami porządku obrad tego posiedzenia Reichstagu stały się: informacja rządu o przedłużeniu na następne cztery lata (do 1 kwietnia 1941 r.) obowiązywania ustawy o specjalnych pełnomocnictwach oraz wystąpienie kanclerza Rzeszy. Hitler zawarł w swoim przemówieniu prezentację „dokonań” swego gabinetu w polityce wewnętrznej (walka z bezrobociem, porozumienia handlowe) i zagranicznej (próby poprawy stosunków z Wielką Brytanią i Francją, zbliżenie z Japonią i Włochami, poparcie dla rządu gen. Francisco Bahamonde Franco w Hiszpanii)¹⁶⁵. Poza tymi elementami posiedzenia izby nie było mowy o jakichkolwiek pracach ustawodawczych. Po 2,5-godzinach posiedzenie Reichstagu zostało zamknięte przez prezydenta Göringa.

Drugie posiedzenie Reichstagu III kadencji narodowosocjalistycznej odbyło się dopiero 20 lutego 1938 r.¹⁶⁶, czyli po ponad roku przerwy. Jedynym jego punktem było wystąpienie Hitlera. Zawierało ono podsumowanie 5-letniego okresu rządów, wraz ze szczegółową statystyką odnoszącą się przede wszystkim do osiągnięć gospodarczych. Pojawiło się również bezpośrednie odniesienie do kryzysu w relacjach z Austrią. Führer otwarcie skrytykował rząd w Wiedniu za złe traktowanie „mniejszości niemieckiej”. Zapowiedział podjęcie zdecydowanych działań. Stanowiło to groźbę otwartej konfrontacji z sąsiadem, przy równoczesnym sondowaniu możliwości odpowiedzi Włoch czy mocarstw alianckich¹⁶⁷.

W wyjątkowych okolicznościach zostało zwołane trzecie posiedzenie Reichstagu kadencji 1936–1938¹⁶⁸. Rozpoczęło się ono 18 marca 1938 r. o godz. 20.05 w berlińskiej Operze Krolla. W całości zostało poświęcone uczczeniu przyłączenia Austrii do Niemiec¹⁶⁹. Na początek, prezydent Reichstagu Hermann Göring powitał namiestnika Rzeszy Arthura Seyss-Inquarta¹⁷⁰. Jako następny głos zabrał kanclerz Rzeszy Adolf Hitler. W niezwykle patetycznym przemówieniu uzasadnił (oczywiście ze swojego ideologicznego punktu

¹⁶⁵ F. McDonough, op. cit., s. 253–254; K. Grünberg, op. cit., s. 171.

¹⁶⁶ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1938*, s. 21–43. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n3_bsb00000143_00024-00046.html (dostęp: 25.09.2025). Początkowo, posiedzenie miało się odbyć 30 stycznia 1938 r. Zostało jednak przesunięte na życzenie Hitlera, poruszonego przebiegiem tzw. afery Blomberga-Fritscha. Zobacz: F. McDonough, op. cit., s. 316.

¹⁶⁷ K. Grünberg, op. cit., s. 202; J. Toland, op. cit., s. 501.

¹⁶⁸ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1938*, s. 45–51. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n3_bsb00000143_00048-00054.html (dostęp: 25.09.2025).

¹⁶⁹ Przyłączenie (*Anschluss*) Austrii do Niemiec miało miejsce 12–13 marca 1938 r. Operacja zajęcia kraju nad Dunajem została opatrzona kryptonimem „Otto”. Nastąpiło to niejako w odpowiedzi na ogłoszenie przez kanclerza Austrii Kurta von Schuschnigga referendum w sprawie statusu kraju. Więcej na ten temat: Henryk Batowski, *Austria i Sudety 1919–1938. Zabór Austrii i przygotowanie agresji na Czechosłowację*, Poznań 1968; W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 122–124; Mark Mazower, *Imperium Hitlera*, Warszawa 2011, s. 86–87; F. McDonough, op. cit., s. 331–335; R. Overy, op. cit., s. 170–175; Stanisław Sierpowski, *Liga Narodów a Anschluss*, Łowicz 2000; J. Toland, op. cit., s. 516–519; J. Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 171–173; Marian Zgórniak, *Przygotowania wojenne hitlerowskich Niemiec w dobie „Anschlussu” Austrii (XI 1937 – III 1938)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 140: „Prace Historyczne” z. 17, 1966, s. 183–204.

¹⁷⁰ Arthur Seyss-Inquart (1892–1946), austriacki i niemiecki polityk i prawnik. 1919–1920 działacz Deutsche Gemeinschaft. 1931–1938 członek Österreichisch-Deutscher Volksbund. 1933–1938 radca stanu w rządach E. Dollfuß’a i K. von Schuschnigga. 1937–1938 członek austriackiej Rady Państwa. Od lutego do marca 1938 minister spraw wewnętrznych Austrii. 11–13 marca 1938 kanclerz Austrii, 13 marca 1938 p.o. prezydenta Austrii. 15 marca 1938 – 30 kwietnia 1939 namiestnik Rzeszy w Austrii (Marchii Wschodniej). Od marca 1938 członek SS. Od maja 1938 członek NSDAP. Od maja 1939 minister bez teki w rządzie Rzeszy. W okresie październik 1939 – maj 1940 sekretarz stanu rządu Generalnego Gubernatorstwa i zastępca generalnego gubernatora Hansa Franka. Od maja 1940 do kwietnia 1945 namiestnik Rzeszy w Holandii. 30 kwietnia – 2 maja 1945 minister spraw zagranicznych Rzeszy. Skazany w procesie norymberskim na karę śmierci.

widzenia) konieczność przeprowadzenia Anschlussu Austrii. Na koniec zapowiedział rozwiązanie Reichstagu z powodu konieczności przeprowadzenia nowych „wyborów”, tym razem do parlamentu Wielkich Niemiec.

„Wybory” do Wielkoniemieckiego Reichstagu IV kadencji narodowosocjalistycznej (1938–1942) zostały przeprowadzone 10 kwietnia 1938 r. równocześnie z „głosowaniem ludowym” w sprawie przyłączenia Austrii do Niemiec. Według oficjalnych danych wzięto w nich udział 99,6% uprawnionych obywateli Rzeszy¹⁷¹. „Lista Führera” uzyskała poparcie 99,1% głosujących. W rezultacie w nowym Reichstagu zasiadło 803 posłów NSDAP i zaledwie 11 „gości”¹⁷². W tym miejscu należy nadmienić, że wybory z 1938 r. były ostatnimi w dziejach izby¹⁷³.

Przyłączenie Austrii do Rzeszy miało się okazać jedynie wstępem do kolejnych agresywnych działań Berlina. Zresztą jeszcze przed wkroczeniem wojsk niemieckich do Austrii Hitler zaczął coraz częściej wspominać o „brutalnych prześladowaniach” mniejszości niemieckiej w sąsiedniej Czechosłowacji. Scenariusz zdawał się powtarzać¹⁷⁴. Pod przemożną presją Berlina na początku października 1938 r. do Rzeszy został włączony Kraj Sudecki¹⁷⁵. Oznaczało to konieczność przeprowadzenia wyborów uzupełniających do Reichstagu. Odbyły się one 4 grudnia. W ich wyniku, do składu izby włączono kolejnych 41 posłów. Na koniec 23 marca 1939 r. do Rzeszy został przyłączony Obszar Kłajpedy¹⁷⁶. Oznaczało to zwiększenie liczby parlamentarzystów o kolejnych dwóch. Tym samym w Reichstagu zasiadało 876 posłów¹⁷⁷.

Towarzysząca „wyborom” atmosfera była daleka od spokojnej. Uprawnieni do głosowania obywatele Rzeszy byli poddawani brutalnej presji i inwigilacji ze strony aparatu bezpieczeństwa. Nie było również mowy o przejrzystości procesu liczenia oddawanych głosów. Swoistym novum stało się przyjęcie możliwości głosowania jedynie „za” lub

¹⁷¹ W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 124; F. McDonough, op. cit., s. 335; F. Ryszka, op. cit., s. 227; J. Tolland, op. cit., s. 524.

¹⁷² „Goście frakcji NSDAP” na kadencję 1938–1942: Paul Bang, Heinrich Claß, Friedrich Everling, Oskar Farny, Axel Freiherr von Freytagh-Loringhoven, Albert Hackelsberger (mandat unieważniony 8 grudnia 1938), Alfred Hugenberg, Hermann Schmitz, Franz Schenk Freiherr von Stauffenberg, Emil von Stauf, Albert Vögler.

¹⁷³ K. Grünberg, op. cit., s. 287.

¹⁷⁴ J. Tolland, op. cit., s. 525.

¹⁷⁵ Kraj Sudecki stał się częścią składową Czechosłowacji w 1919, na mocy traktatów pokojowych w Wersalu i Saint-Germain-en-Laye. Na mocy porozumienia końcowego konferencji monachijskiej z 30 września 1938 w skład Niemiec został włączony obszar o powierzchni 28943 km², zamieszkiwany przez ponad 3,5 mln osób (w tym 2,8 mln Niemców). Więcej na ten temat: W. Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, s. 125–126; Piotr M. Majewski, *Niemcy Sudeccy 1848–1948. Historia pewnego nacjonalizmu*, Warszawa 2007, s. 399–401; M. Mazower, op. cit., s. 95–97; F. McDonough, op. cit., s. 338–350, 352–353 i 357–387; R. Overy, op. cit., s. 175–182; J. Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 173–174.

¹⁷⁶ Obszar Kłajpedy został utworzony na mocy art. 99 traktatu wersalskiego. 9 stycznia 1920 zostało podpisane porozumienie dotyczące przekazania terytorium (o powierzchni 1860 km² i ludności sięgającej 141 tys.) pod administrację Ligi Narodów. 15 lutego 1923 r. Obszar Kłajpedy został przekazany Litwie (po wcześniejszej litewskiej akcji zbrojnej). 20 marca 1939 r. Niemcy przekazały Litwie ultimatum, domagając się zwrotu Kłajpedy. 23 marca 1939 r. Obszar Kłajpedy został ponownie przyłączony do Niemiec. Więcej na ten temat: Piotr Łossowski, *Kłajpeda kontra Memel. Problem Kłajpedy w latach 1918–1939–1945*, Warszawa 2007 oraz: Martin Kitchen, *Historia Europy 1919–1939*, Warszawa 2009, s. 455; R. Overy, op. cit., s. 182; Joanna Wieliczka-Szarek, op. cit., s. 175.

¹⁷⁷ R.J. Evans, *Trzecia Rzesza u władzy*, s. 802; Joachim Lilla, Martin Döring, Andreas Schulz, *Statisten in Uniform. Die Mitglieder des Reichstags 1933–1945. Ein biographisches Handbuch. Unter Einbeziehung der völkischen und nationalsozialistischen Reichstagsabgeordneten ab Mai 1924*, Düsseldorf 2004, s. 771.

„przeciw” liście Führera, z równoczesnym pozbawieniem wyborców swobody poparcia poszczególnych kandydatów¹⁷⁸.

Do inauguracyjnego posiedzenia „Wielkoniemieckiego Reichstagu” doszło ponownie z dużym opóźnieniem czasowym. Stało się to bowiem dopiero 30 stycznia 1939 r., czyli po 9 miesiącach od „wyborów”. Było to niezgodne z artykułem 23 konstytucji, wskazującym konieczność zwołania inauguracyjnego posiedzenia najpóźniej 30 dni po wyborach¹⁷⁹. Data nie była przypadkowa. Zwołanie sesji parlamentu w dniu „przejęcia władzy” przez narodowych socjalistów stało się już swego rodzaju praktyką narodowych socjalistów. Stanowiło również ponury symbol instrumentalnego wykorzystywania instytucji władzy ustawodawczej przez reżim.

Na początku inauguracyjnego posiedzenia izby niemieckiego parlamentu posłowie jednogłośnie przedłużyli na kolejne cztery lata (do 10 maja 1943 r.) okres obowiązywania ustawy o specjalnych pełnomocnictwach. Po dopełnieniu formalności nadszedł czas na kolejne rocznicowe parlamentarne przemówienie Hitlera. Najwięcej miejsca kanclerz Rzeszy poświęcił w nim przypomnieniu bezkrwawych zdobyczy terytorialnych z 1938 roku (Austria i Sudety – uwaga P.M.) oraz przedstawieniu „dokonań” swego rządu w uzyskaniu przez Niemcy należnego im miejsca na arenie dyplomatycznej¹⁸⁰. Po raz kolejny można więc powiedzieć o doskonale przygotowanym propagandowym spektaklu. Podczas tego samego posiedzenia, Hitler złożył osobistą deklarację, stanowiącą swoiste „wypowiedzenie wojny światowemu żydostwu”¹⁸¹.

Następne posiedzenie „Wielkoniemieckiego Reichstagu” odbyło się 28 kwietnia 1939 r. Stało się dla Hitlera okazją do uzasadnienia konieczności zajęcia Austrii, Kraju Sudeckiego oraz utworzenia Protektoratu Czech i Moraw. Führer użył argumentu o wielowiekowych kulturalnych i gospodarczych powiązaniach zajętych terenów z Rzeszą. Instrumentalne odwołanie się do przeszłości było całkowicie zgodne z narodowosocjalistyczną wizją budowy „Wielkich Niemiec”. Interesującym wątkiem podjętym w przemówieniu Hitlera stało się omówienie przebiegu konferencji monachijskiej¹⁸². Kolejnym niezwykle istotnym fragmentem wystąpienia Hitlera na forum Reichstagu stało się przedstawienie niemieckich propozycji rozwiązania kwestii statusu „polskiego korytarza” i Wolnego Miasta Gdańska. Szło to w parze ze skierowaniem wobec Polski zarzutu o złamanie porozumienia o niestosowaniu przemocy z 1934 r. Tak zinterpretował bowiem Hitler udzielenie Polsce przez Wielką Brytanię gwarancji na wypadek konfliktu z Niemcami¹⁸³. Nie można również pominąć wzmianki o konieczności zacieśnienia relacji z Włochami i Japonią¹⁸⁴. W tych dwóch ostatnich kwestiach Hitler miał bardzo szybko przejść od słów do czynów. 22 maja 1939 r. została podpisana w Berlinie umowa sojusznicza z Włochami. Obie strony zobowiązały się do udzielenia sobie wzajemnej pomocy w przy-

¹⁷⁸ R. Overy, op. cit., s. 175.

¹⁷⁹ K. Grünberg, op. cit., s. 287.

¹⁸⁰ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1939*, s. 2–21. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00003-00022.html (dostęp: 25.09.2025).

¹⁸¹ J. Toland, op. cit., s. 584.

¹⁸² *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1939*, s. 29–31. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00030-00032.html (dostęp: 25.09.2025).

¹⁸³ K. Grünberg, op. cit., s. 215.

¹⁸⁴ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1939*, s. 34–36. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00035-00037.html (dostęp: 25.09.2025).

padku znalezienia się jednego z sygnatariuszy w stanie wojny z państwem trzecim. Już następnego dnia (23 maja) Führer wezwał do swojego gabinetu w Kancelarii Rzeszy wyższych dowódców sił zbrojnych. Celem tego spotkania stało się uzgodnienie działań na rzecz „odizolowania Polski”¹⁸⁵.

Wyjątkowy charakter miało III posiedzenie „Wielkoniemieckiego Reichstagu” w dniu 1 września 1939 r. Przemówienie Hitlera było z jednej strony oficjalną deklaracją stanu wojny z Polską, a z drugiej zawierało gwarancje bezpieczeństwa dla Francji i Wielkiej Brytanii. Z punktu widzenia roli Reichstagu jako organu ustawodawczego posiedzenie z 1 września 1939 r. przyniosło jednogłośnie przyjęcie przez izbę ostatniego aktu prawnego. Była w nim ustawa o „ponownym zjednoczeniu Wolnego Miasta Gdańska z Rzeszą Niemiecką”. Entuzjastyczne reakcje posłów do Reichstagu na wystąpienie Hitlera silnie kontrastowały z powściągliwością berlińskiej ulicy. Nazbyt dobrze pamiętano jeszcze podobnie podniosłą i optymistyczną atmosferę z sierpnia 1914 r. oraz konsekwencje Wielkiej Wojny dla Niemiec¹⁸⁶.

IV posiedzenie „Wielkoniemieckiego Reichstagu” w dniu 6 października 1939 r. miało w swoim programie ponownie tylko jeden punkt. Było nim kolejne przemówienie Hitlera. Znalazło się w nim miejsce zarówno na podsumowanie kampanii przeciw Polsce (wraz z osobistą oceną przyczyn konfliktu polsko-niemieckiego), jak i wyjaśnienie zasadności zbliżenia ze Związkiem Sowieckim¹⁸⁷.

V posiedzenie narodowosocjalistycznego „najdroższego chóru świata”¹⁸⁸ zostało zwołane 19 lipca 1940 r. Można wręcz posunąć się do stwierdzenia, że nastąpiło to w chwili największych triumfów narodowosocjalistycznego reżimu. Pod panowanie III Rzeszy dostały się najpierw Norwegia i Dania, a następnie Belgia, Holandia, Luksemburg i znaczna część Francji. W obliczu bezpośredniego zagrożenia znalazła się również Wielka Brytania. Zrozumiałe wydaje się więc, że wystąpienie parlamentarne Hitlera w lipcu 1940 r. zostało poświęcone w całości drodze Niemiec do rewanzu za rok 1918¹⁸⁹. VI posiedzenie odbyło się 4 maja 1941 r., czyli po kolejnej zwycięskiej kampanii Wehrmachtu. Miało bowiem miejsce po pokonaniu Jugosławii i Grecji oraz wyparciu sił brytyjskich z Krety¹⁹⁰.

¹⁸⁵ J. Toland, op. cit., s. 606.

¹⁸⁶ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1939*, s. 49. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00050.html (dostęp: 25.09.2025). W więcej na ten temat: K. Grünberg, op. cit., s. 220 i 228; Hans Schneider, op. cit., s. 213; J. Toland, op. cit., s. 649–651.

¹⁸⁷ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1939*, s. 51–63. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00052-00064.html (dostęp: 25.09.2025). Więcej na ten temat: K. Grünberg, op. cit., s. 235.

¹⁸⁸ Popularne określenie Reichstagu z okresu III Rzeszy. Termin „najdroższy chór świata” został sformułowany w historiografii dla potwierdzenia faktu pozbawienia parlamentu przez narodowych socjalistów jakiegokolwiek znaczącego wpływu na proces stanowienia prawa w Niemczech. Miało to dobitnie symbolizować sprowadzenie Reichstagu do roli bezwolnego odbiorcy wystąpień Hitlera. Pochodzący wyłącznie z osobistego nadania Führera posłowie nie musieli narzekać na nadmiar prac parlamentarnych, a mimo to otrzymywali całkiem godziwe uposażenie (około 500 RM miesięcznie). Więcej na ten temat: James Kerr Pollock, *Government of Greater Germany*, New York 1938, s. 81; F. Ryszka, op. cit., s. 280.

¹⁸⁹ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1939*, s. 65–79. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00066-00080.html (dostęp: 25.09.2025).

¹⁹⁰ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1939*, s. 81–92. http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00082-00093.html (dostęp: 25.09.2025).

W jeszcze trudniejszej rzeczywistości wojennej zebrał się „Wielkoniemiecki Reichstag” na swoje przedostatnie VII posiedzenie w dniu 11 grudnia 1941 r. Odbyło się one bowiem w krytycznym momencie bitwy pod Moskwą i po przystąpieniu USA do wojny. Machina wojenna III Rzeszy zaczynała wytracać swoje dotychczasowe tempo. Posłowie wysłuchali więc przemówienia Hitlera, przepełnionego frazesami o zwycięskich bojach i poświęceniu niemieckich żołnierzy. Na próżno można było jednak szukać w nim najmniejszych nawet oznak niepewności z rozwoju sytuacji wojennej¹⁹¹.

Szczególne znaczenia nabrało ostatnie VIII posiedzenie Reichstagu w dniu 26 kwietnia 1942 r. Doszło podczas niego do formalnego zatwierdzenia dekretu Führera o przejęciu przez kanclerza Rzeszy pełni władzy wykonawczej i ustawodawczej¹⁹². Oznaczało to, że przyjęta tego samego dnia przez kadłubowy niemiecki parlament uchwała (Beschluss) uznała Hitlera za: „przywódcę narodu” (głowę państwa), szefa rządu (Regierungschef), głównodowodzącego Wehrmachtu (Oberster Befehlshaber der Wehrmacht), „najwyższego sędziego” w procesie stanowienia prawa i przywódcę partii (Führer der Partei). Obowiązki Führerprinzip zostało rozszerzone przez Reichstag również poprzez nadanie Hitlerowi prawa do odwoływania urzędników państwowych i to bez uwzględniania zasady „prawa nabytego”¹⁹³.

W praktyce powyższe zmiany w dużej mierze podważyły sens dalszego istnienia Reichstagu. Hitler uznał jednak, że Reichstag musi przetrwać jako swoisty symbol ciągłości tradycji. Na mocy dekretu z dnia 25 stycznia 1943 r. wydłużeniu uległa kadencja parlamentu, wyłonionego w 1938 r. Kolejne wybory miały się więc odbyć dopiero po 30 stycznia 1947 r.¹⁹⁴ Niezwykle interesującą wizję przyszłego systemu politycznego Niemiec przedstawił sam Hitler w jednym ze swoich osławionych monologów, wygłoszonym 31 marca 1942 r. w Wilczym Szańcu pod Kętrzynem. Kanclerz Rzeszy opowiedział się za republikańskim modelem władzy, z dominującą pozycją Führera. Co wydaje się równie zaskakujące, wódz miał być formalnie wybierany przez Senat podczas zamkniętego posiedzenia. Wyższa izba parlamentu miała posiadać nader ograniczony zakres kompetencji. Członkostwo w niej miało być zastrzeżone dla osób piastujących najważniejsze stanowiska państwowe. Izbie niższej Hitler poświęcił jedynie krótką wzmiankę, bez nawet ogólnego nakreślenia zakresu kompetencji¹⁹⁵. W okresie istnienia III Rzeszy Reichstag stał się „forum, na którym führer i kanclerz przedstawiał podstawowe dla narodu niemieckiego problemy polityki wewnętrznej i zagranicznej do dyskusji i decyzji”¹⁹⁶. Oczywiście Reichstag posiadał formalne prawo przegłosowywania (zazwyczaj poprzez aklamację) ustaw, o których przekazaniu parlamentowi miał decydować sam Hitler. W rzeczywistości jednak gros spraw ustawodawczych znalazło się w gestii władzy wykonawczej

¹⁹¹ *Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1939*, s. 93–107. http://www.reichstag-protokolle.de/Blatt2_n4_bsb00000613_00094-00108.html (dostęp: 25.09.2025). Więcej na ten temat: K. Grünberg, op. cit., s. 279–280.

¹⁹² E. Jędrzejewski, op. cit., s. 56.

¹⁹³ K. Grünberg, op. cit., s. 287.

¹⁹⁴ *Gesetz über die Verlängerung der Wahlperiode des Großdeutschen Reichstags*, „Reichsgesetzblatt” 1943, Teil 1, Nr. 10, s. 65.

¹⁹⁵ Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier. Hitler, wie er wirklich war*, Stuttgart 1976, s. 172–173.

¹⁹⁶ Cytat pochodzi z wypowiedzi ministra spraw wewnętrznych Wilhelma Fricka, zamieszczonej w: James Kerr Pollock, *The Government of Greater Germany*, New York 1947, s. 79.

(rządu). W rezultacie udział jednopartyjnego Reichstagu w procesie stanowienia prawa był co najmniej symboliczny. W latach 1933–1939 było to zaledwie siedem ustaw, przy 986 ustawach rządowych¹⁹⁷.

Znikomej roli parlamentu w systemie ustrojowym III Rzeszy dowodził również fakt, iż zwoływany był coraz rzadziej, głównie celem wysłuchania przez posłów przemówień Führera. Łącznie w latach 1933–1942 odbyło się 19 posiedzeń izby. Z tej liczby aż osiem z nich przypadło na Reichstag kadencji 1938–1942. Spadająca liczba posiedzeń izby sprawiła, że drastycznej dewaluacji uległo znaczenie samych mandatów poselskich. Można je określić mianem „mandatów nominalnych”, bez nadmiernego obciążenia posłów obowiązkiem stawiania się w budynku Opery Krolla. Ponadto od uchwalenia w dniu 14 lipca 1933 r. ustawy przeciw tworzeniu nowych partii politycznych, Reichstag stał się instytucją o charakterze monopartyjnym. Formą swoistej rekompensaty dla byłych sojuszników ze środowisk konserwatywnych miało być wprowadzenie w listopadzie 1933 r. instytucji „gości” frakcji NSDAP. Ich liczebność była zmienna, z wyraźną tendencją spadkową. O ile więc po wyborach z listopada 1933 r. pojawiła się całkiem liczna 20-osobowa grupa posłów „gości”, to w latach późniejszych ich udział w składzie posłów Reichstagu III Rzeszy ulegał regularnemu zmniejszeniu, odpowiednio: 19 – 1936 r. i 11 – listopad 1938 r. i 10 – grudzień 1938 r. Kolejną specyfiką kadłubowego Reichstagu w okresie III Rzeszy stał się swoisty „ruch kadrowy”. Polegał on na mechanizmie przeprowadzania zmian w składzie izby w trakcie kadencji. Praktykę tę stosowano przede wszystkim w przypadkach: unieważnienia mandatów (np. w stosunku do posłów zamordowanych podczas „nocy długich noży”), rezygnacji posła czy też śmierci. Wszystkie powyższe zmiany personalne były dokonywane na zasadzie kolejnej partyjnej nominacji.

Bibliografia

- Henryk Batowski, *Austria i Sudety 1919–1938. Zabór Austrii i przygotowanie agresji na Czechosłowację*, Poznań 1968.
- Wolfgang Benz, *Historia Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 2006.
- Wolfgang Benz, *Die 101 wichtigsten Fragen. Das Dritte Reich*, München 2007.
- Teresa Bernaś, Franciszek Bernaś, *Podpalacze Reichstagu*, Szczecin 1989.
- Martin Broszat, *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*, München 1992.
- Heinz Brüdigam, *Das Jahr 1933. Terrorismus an der Macht. Eine Dokumentation über die Errichtung der faschistischen Diktatur*, Frankfurt am Main 1978.
- Patrick J. Buchanan, *Churchill, Hitler i niepotrzebna wojna*, Warszawa 2013.
- Michael Burleigh, *Trzecia Rzesza. Nowa historia*, Warszawa 2002.
- Richard J. Evans, *Trzecia Rzesza u władzy*, Oświęcim 2016.
- Gerald D. Feldman, *Die Allianz und die Versicherungsgesellschaft 1933–1945*, München 2001.
- Norbert Frei, Johannes Schmitz, *Journalismus im Dritten Reich*, München 1999.
- Martin Gilbert, Richard Gott, *The Appeasers*, Phoenix 2000.

¹⁹⁷ Wojciech Jakubowski, Monokracja policentryczna w III Rzeszy – glosa do Franciszka Ryszki rozważań o „państwie stanu wyjątkowego”, „Studia Politologiczne” 2020, vol. 55, s. 35.

- Alfred Grosser, *Geschichte Deutschlands seit 1945. Eine Bilanz*, München 1981.
- Wojciech Jakubowski, *Atlas systemu rządów III Rzeszy Niemieckiej. Część I. Instytucje władzy, tom I: Centrum dyspozycji politycznej (Aparat rządowy i administracja partyjna NSDAP)*, Warszawa 2020.
- Eberhard Jäckel, *Panowanie Hitlera*, Wrocław 1989.
- Martin Kitchen, *Historia Europy 1919–1939*, Warszawa 2009.
- Martin Kitchen, *Trzecia Rzesza. Charyzma i wspólnota*, Warszawa 2012.
- Henning Köhler, *Deutschland auf dem Weg zu sich selbst. Eine Jahrhundertgeschichte*, Stuttgart 2002.
- Peter Langer, *Macht und Verantwortung. Der Ruhrbaron Paul Reusch*, Essen 2012.
- Joachim Lilla, Martin Döring, Andreas Schulz, *Statisten in Uniform. Die Mitglieder des Reichstags 1933–1945. Ein biographisches Handbuch. Unter Einbeziehung der völkischen und nationalsozialistischen Reichstagsabgeordneten ab Mai 1924*, Düsseldorf 2004.
- Piotr Lossowski, *Klajpeda kontra Memel. Problem Klajpedy w latach 1918–1939–1945*, Warszawa 2007.
- Piotr M. Majewski, *Niemcy Sudeccy 1848–1948. Historia pewnego nacjonalizmu*, Warszawa 2007.
- Mark Mazower, *Imperium Hitlera*, Warszawa 2011.
- Frank McDonough, *Czas Hitlera. Triumf 1933–1939*, Poznań 2020.
- Chris McNab, *Trzecia Rzesza 1933–1945. Fakty, liczby i dane statystyczne*, Poznań 2011.
- Martin Moll (hrsg.), *Führer-Erlasse“ 1939–1945. Edition sämtlicher überlieferter, nicht im Reichsgesetzblatt abgedruckter, von Hitler während des Zweiten Weltkrieges schriftlich erteilter Direktiven aus den Bereichen Staat, Partei, Wirtschaft, Besatzungspolitik und Militärverwaltung*, Stuttgart 1997.
- Richard Overy, *Trzecia Rzesza. Historia imperium*, Warszawa 2012.
- James Kerr Pollock, *Government of Greater Germany*, New York 1938.
- Franciszek Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
- Adolf Scheffbuch, *Zwölf Jahre Hitlerherrschaft*, Villingen 1960.
- G. Schulz (hrsg.), *Die große Krise der dreißiger Jahre*, Göttingen 1985.
- William L. Shirer, *Powstanie i upadek Trzeciej Rzeszy. Historia hitlerowskich Niemiec*, Kraków 1992.
- Stanisław Sierpowski, *Liga Narodów a Anschluss*, Łowicz 2000.
- Dirk Stegmann, *Zum Verhältnis von Großindustrie und Nationalsozialismus 1930–1933*, Bonn–Bad Godesberg 1973.
- Hans-Ulrich Thamer, *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933–1945*, Berlin 1998.
- Adam Tooze, *Ökonomie der Zerstörung. Die Geschichte der Wirtschaft im Nationalsozialismus*, München 2007.
- Henry Ashby Turner, *Die Großunternehmer und der Aufstieg Hitlers*, Berlin 1985.
- Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Bd. 4, München 2003.
- Joanna Wieliczka-Szarek, *III Rzesza. Narodziny i zmierzch szaleństwa*, Kraków 2006.
- Verhandlungen des Deutschen Reichstags. Reichstagsprotokolle 1933–1942.*